

Osnovne karakteristike i uvjeti procesa podruštvljavanja zemlje u Jugoslaviji

Dr Stipe Šuvar

I

PROBLEMI PODRUŠTVLJAVANJA ZEMLJE U SOCIJALIZMU I JUGOSLAVENSKA PRAKSA

1. Nacionalizacija, kolektivizacija i socijalizacija zemlje

Zemlja je u poljoprivredi osnovno sredstvo i prirodni uvjet proizvodnje. Uporedo s podruštvljavanjem svih drugih sredstava proizvodnje, socijalističko društvo mora voditi i politiku podruštvljavanja zemlje. Definitivna izgradnja socijalizma ne bi bila moguća ukoliko bi industrija, saobraćaj, trgovina, razne usluge i službe bili u društvenom vlasništvu i organizirani na principu udruživanja neposrednih proizvođača i društvenog prisvajanja i raspodjele rezultata rada, a u poljoprivredi se i dalje proizvodilo u uvjetima privatnog vlasništva, izoliranog rada i privatnog prisvajanja produkata.

Neophodnost podruštvljavanja zemljišta u socijalizmu proizlazi, dakle, iz imanentne potrebe da se društveno vlasništvo, kao novi društveno-ekonomski odnos, ostvari nad ljudskom »prirodnom laboratorijom«, kako Marx označava zemlju.¹ Cilj podruštvljavanja zemljišta u socijalizmu jasno su formulirali Marx i Engels, a kasnije još detaljnije razrađivali Kautsky, Lenjin i drugi marksistički teoretičari. Budući da su to općenito poznati marksistički stavovi, mi se na njima nećemo posebno zadržavati. No potrebno je istaći da upravo osnovne marksističke stavove o zakonomjernosti podruštvljavanja zemlje u socijalizmu trebamo neprestano imati u vidu kada se raspravlja o bilo kojem aspektu tzv. agrarnog i seljačkog pitanja. Štaviše, njih je neophodno imati u vidu kada se razmatraju i sva druga osnovna pitanja društveno-ekonomskog razvoja u socijalizmu.

¹ Karl Marks, *Epohe ekonomske formacije društva*, Beograd 1960, str. 8.

Proces podruštvljavanja zemljišta počeo je u Jugoslaviji već u toku oružane borbe za uspostavljanje socijalističkog uređenja. U stvari, eksproprijacija eksproprijatora u poljoprivredi bila je u Jugoslaviji, kao seljačkoj zemlji, jedan od osnovnih uvjeta za početnu konsolidaciju i učvršćenje socijalističkog društvenog sistema. No, eksproprijacija eksproprijatora u poljoprivredi nije mogla, u konkretnim historijskim prilikama, biti iskorištena kao osnova za podruštvljavanje zemljišta u onoj mjeri u kojoj bi to inače bilo moguće. Naime, samo jedan dio zemlje oduzete neradnim i eksploata-torskim slojevima postao je društveno (tada državno) vlasništvo i na njemu je otpočela društvena proizvodnja, dok je drugi, veći dio dodijeljen radnom seljaštvu i seoskoj sirotinji, koja je dobrim dijelom na svojim leđima iznijela breme socijalističke revolucije.

Kao što su to neprestano isticali klasici marksizma, prema milijunima sitnih radnih vlasnika zemljišta socijalizam ne može voditi politiku kao prema eksploata-torskim posjednicima zemlje. U odnosu na te radne vlasnike on mora voditi opreznu i nenasilnu politiku, poštujući njihove interese i njihovo pravo na zemlju kao osnov egzistencije. Odatle se u odnosu na ove sitne zemljišne vlasnike, koji drže daleko najveći dio obradive zemlje, nije mogla primjenjivati eksproprijacija, nego se društvu moralo orijentirati na politiku podruštvljavanja njihove zemlje nenasilnim metodama.

Jugoslavenska socijalistička praksa ubrzo je i u ovoj politici krenula originalnim putevima i potražila specifična rješenja kako u odnosu na svojedobnu politiku podruštvljavanja zemlje u Sovjetskom Savezu, tako i u odnosu na suvremenu praksu u drugim socijalističkim zemljama. Ni u ovoj oblasti ta se praksa nije dala zakočiti nikakvim dogmatskim šemama.

Politika u pogledu podruštvljavanja zemlje u Jugoslaviji izazvala je odmah dogmatske kritike sa strane. Jugoslavija je npr. bila kritizirana, što nije provela **nacionalizaciju** zemlje, kako je to učinjeno u SSSR-u. Kritičari su tvrdili da svaka zemlja koja otpočinje socijalističku izgradnju treba da neodložno izvrši nacionalizaciju cjelokupnog zemljišta. Pri tom su se oni pozivali na mišljenje klasika marksizma da nacionalizacija zemlje predstavlja zapravo mjeru buržoasko-demokratske revolucije. Ukoliko takva revolucija ne provede nacionalizaciju zemlje, smatrali su kritičari, ova tim više postaje zadatak socijalističke revolucije, itd.

Ti su prigovori dobro poznati, kao što su poznati i odgovori jugoslavenskih teoretičara na njih. Tako je npr. Boris Kidrič na historijskom V kongresu KPJ te mehaničke kritike opovrgavao slijedećim riječima:

»Osnovna antidijalektička greška naših 'kritičara' i jest upravo u tome što oni nisu shvatili razliku između Sovjetske Rusije 1917. godine i Jugoslavije iz 1945-46. u pogledu formi zemljoposeda i time odgovarajuće psihologije seljaka. Ne shvatajući da se kod nas seljak 'teritorijalizovao', oni nacionalizacijom zemlje kao buržoasko-demokratskom merom udaraju u prazno. Konačni 'oblik zemljoposeda' će se naime formirati tek na završetku prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu.

Sprovedenje nacionalizacije zemlje, kao mere buržoasko-demokratske revolucije ili kao 'preduslova' za otvaranje procesa socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede, značilo bi katastrofu za jugoslovensku narodnu revoluciju. Ono bi kod nas razbilo savez radnog naroda, napravilo bi od sitnog i srednjeg seljaka aktivnu rezervu buržoazije i njenih kapitalističkih pozicija. Seljak to ne bi shvatio kao buržoasko-demokratsku nacionalizaciju zemlje već kao opštu eksproprijaciju sitnih robnih proizvođača.²

² Boris Kidrič: *Sabrana dela*, III. Beograd 1960. str. 341.

U stvari, nacionalizacija zemlje ne samo što ne bi bila održiva, nego ona nije ni bila neophodna sa stajališta izgradnje socijalizma. Ona ne bi pružila bilo kakve ekonomske rezultate niti bi sama po sebi u ekonomskom i društvenom smislu značila bilo kakav progres u pravcu socijalizma u selu.

Ukazujući na potrebu nacionalizacije zemlje u socijalizmu tamo gdje su sitni radni vlasnici već bili eksproprirani od samog kapitalizma, Marx je istovremeno pisao o nemogućnosti ukidanja nasljednog prava i prava vlasništva seljaka tamo gdje on postoji u masi kao sitni zemljišni vlasnik. Još određenije i odlučnije o tome se izjasnio Engels. On je isticao: »isto je tako očigledno da onda kada budemo u posjedu državne vlasti nećemo moći ni da mislimo na to da sitne seljake nasilno ekspropriramo (svejedno da li odštetom ili bez odštete), kao što ćemo to morati da učinimo s krupnim zemljoradnicima.«³ Lenjin, od koga potječu najkonkretnije i najbolje analize ovog problema i koji je rukovodio oktobarskom revolucijom, a u kojoj je u ruskim uvjetima ostvarena ta »buržoasko-demokratska mjera«, bio je daleko od svake pomisli da bi nacionalizacija mogla nositi u sebi neki socijalistički značaj u pogledu podruštvljavanja zemlje i poljoprivrede. Izvjesnu »povezanost« nacionalizacije zemlje sa socijalističkim preobražajem on je vidio u činjenici da je u oktobarskoj revoluciji »nacionalizacija zemlje pružila najveće mogućnosti proleterskoj državi da prelazi na »socijalizam u poljoprivredi«, itd.⁴

Pozivajući se na misli i analize klasika marksizma i vlastitom analizom problema zemljišne rente u prelaznoj etapi, dr Vladimir Bakarić je pokazao da nacionalizacija zemlje, ukoliko je ona moguća kao što je to bila moguća u Sovjetskom Savezu, za stvarnu socijalizaciju poljoprivredne proizvodnje u socijalizmu ne može značiti ništa više od ovih »najvećih mogućnosti«, na koje je Lenjin upozorio.

Jednom riječju, nacionalizacija zemlje bila je, što se tiče jugoslavenske socijalističke prakse, ubrzo derogirana kao teorijsko-politički problem.⁵

Što se tiče provođenja kolektivizacije u našoj zemlji, a pri čemu se više-manje slijedio sovjetski model, njen »neuspjeh« u Jugoslaviji — to se ubrzo pokazalo — u stvari se pretvorio u uspjeh naše socijalističke prakse ne samo u traženju nenasilnog (nenasilnog u dvostrukom smislu: ekonomskom i društvenopolitičkom) puta prodiranja i razvijanja socijalizma u poljoprivredi i selu, nego i u izgrađivanju takvog modela društvenoekonomske transformacije poljoprivrede i sela, čije ostvarivanje u bliskoj perspektivi pruža optimalne ekonomske rezultate, te je zbog toga društveno racionalnije i jeftinije (iako se nekome može pričinjati, barem u početku, manje atraktivno i »sporo«).

»Neuspjeh« u kolektivizaciji očitovao se zapravo u priznavanju ekonomske neodrživosti, a manje i društvene neadekvatnosti seljačkih radnih zadruga u onim uvjetima pod kojima su one bile formirane u našoj zemlji.

Teza o teritorijalizaciji spominjala se i još se uvijek često spominje kao osnovni razlog neuspjeha kolektivizacije u Jugoslaviji, a da se pri tom previđaju ili stavljaju u drugi plan ekonomski činioци. A upravo su ovi činioци bili presudni. Teritorijalizacija je svakako bila stanovita prepreka

³ Friedrich Engels, *Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj*, u knjizi Marx, Engels, Lenjin, *Izabrana djela*, V, Zagreb 1963, str. 341.

⁴ V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, XII, Beograd 1960, str. 434.

⁵ »Iz svega se ovoga izlaganja vidi da za nas nacionalizacija zemlje nije bila samo nepotrebna, nego da bi bila direktno štetna. Ona ne bi riješila nijednog problema, a uzбудila bi seljaštvo.« (Dr Vladimir Bakarić, *Problemi zemljišne rente u prelaznoj etapi*, u knjizi *O poljoprivredi i problemima sela*, Beograd 1960, str. 241.)

kolektivizaciji i njenom uspjehu u našoj zemlji, štaviše ona i danas donekle opredjeljuje stavove seljaka, odnosno naših individualnih poljoprivrednika u odnosu na zemlju i njeno otuđivanje. Ali ona je ipak bila i ostaje marginalan činilac. Iskustva u razdoblju kada se u nas forsirala kolektivizacija, a pogotovo iskustva u drugim zemljama gdje je kolektivizacija više ili manje provedena, nedvojbeno svjedoče da se kolektivizacija može provesti i održati usprkos psihičkim otporima, odnosno onim činiocima u svijesti, mentalitetu i navikama sitnih zemljišnih vlasnika koji kod njih formiraju i održavaju rezistentnost prema ulaženju u kolektivno privređivanje i ujedinjavanje proizvodnih sredstava, nad kojima ti sitni vlasnici imaju pravo vlasništva. U stvari, tvrdnja da kolektivizacija ne može uspjeti zbog ovih činilaca u velikoj je mjeri idealistička. Njeni zagovornici vjerojatno gube iz vida činjenicu da su sve društvene pojave ekonomski determinirane. Sitnovlasnički mentalitet, neprosvjedenost, razne predrasude i navike, patrijarhalna zatucanost uistinu mogu i u pravilu jesu uzroci rezistentnosti prema kolektivizaciji, ulaženju u kolhoze, seljačke radne zadruge, narodne komune i druge kooperativne oblike, ali sve se to lomi i iščezava, ako se sitni zemljišni vlasnik suoči sa realnom ekonomskom perspektivom, koja mu pruža bolji život od onog na sitnom posjedu.

Upravo iz ovog aspekta da se ocijeniti i ponašanje jugoslavenskog seljštva. Ono se odupiralo forsiranoj kolektivizaciji u uvjetima kada još nije imalo tako široke mogućnosti da se i drugačije ekonomski orijentira, tj. prijeđe u industriju i urbanizira se, te je osjećalo strah od rizika što ga donosi preoravanje međa između onog što je bilo »moje« i onog što je postalo »naše«. Seljštvo se čvrsto drži zemlje ukoliko ne vidi drugog izlaza i opipljivo ga ne sagleda. Naprotiv, kao što praksa pokazuje, seljak lako napušta »svoju« zemlju, čim pod iole povoljnim uvjetima može prijeći u grad, industriju, druge profesije, itd. Upravo zbog toga što su ovi procesi deagrarizacije brzi i široki, naše seljštvo danas pokazuje sve veće sklonosti da provodi svoju dobrovoljnu eksproprijaciju, te u tom pogledu nisu ni potrebni neki oblici društvene presije.

U našim je uvjetima bila presudna ekonomska nerentabilnost, ekonomska neodrživost kolektivizacije, kako sa šireg društvenog stajališta tako i sa stajališta onih koji su njome bili obuhvaćeni. Sitni seljaci, koji su na ulazak u zadruge često indirektno prisiljavani, nisu bili materijalno stimulirani kao zadružni proizvođači, zadruge su se gušile u svojim unutrašnjim protivrječnostima, one su imale slaba sredstva za proizvodnju, razbacane parcele, velike viškove radne snage, itd.⁶

⁶ Retrospektivno, ova ekonomska neodrživost kolektivizacije pod datim okolnostima najbolje je naznačena u slijedećim ocjenama:

»Kao što je poznato, ta kampanja (stvaranja SRZ — op. S. S.) se završila negativnim ekonomskim rezultatom zato što nije bila popraćena paralelnim razvitkom proizvodnih snaga u zemlji uopšte, a u poljoprivredi napose, tako da su se u stvari tadašnje radne zadruge svele na primitivni oblik proste kooperacije rada (poter. S. S.), što je u našim uslovima moralo dati negativne rezultate. (Edvard Kardelj, **Problemi socijalističke politike na selu**, Beograd 1959, str. 16)

»Sta je bila glavna stvar da to nije uspjelo? Glavni je razlog bio uglavnom taj što smo u seljačkoj radnoj zadrugi ostavili otprilike isti broj ljudi koji su i prije radili na malim gospodarstvima, tj. isti broj ljudi je došao na te površine koje su sada bile veće. Ta je radna snaga tražila da bude zaposlena upravo u poljoprivredi i da od te poljoprivrede dobije i neposredno poboljšanje životnog standarda. Međutim, zbog modernizacije tehnike na tim površinama bilo je potrebno ukloniti izvjestan dio radne snage, za što seljačke radne zadruge nisu bile sposobne. Unutarnje tendencije seljačkih radnih zadruga bile su u tome da se ne uvede ni mašinerija, niti neki novi pronalasci u poljoprivrednoj nauci, koji umanjuju potrebu poljoprivredne radne snage. Prema tome, seljačke radne zadruge su se pokazale vrlo konzervativne s tendencijom da poboljšaju životni standard putem subvencije, putem državne pomoći«. (Dr Vladimir Bakarić, **O poljoprivredi i problemima sela**, Kultura, Beograd 1960, str. 495.)

Konkretna iskustva bila su presudna da se u jugoslavenskoj praksi raskrsti s formalnom socijalizacijom poljoprivrednog zemljišta, te **da se formalnoj vlasničkoj revoluciji pretpostavi stvarna proizvodna revolucija u poljoprivredi**, koja imanentno vodi **centralizaciji i koncentraciji** društvene proizvodnje, a time i razaranju svih proizvodno-vlasničkih oblika koji ometaju ovu osnovnu tendenciju.⁷ Naravno, socijalističko se društvo moralo pretihodno osigurati od razvoja, u kojem bi se takva tendencija ostvarivala izvan socijalističkog sistema privrede, odnosno ono se moralo zaštititi od opasnosti stihijnog reproduciranja kapitalističke diferencijacije unutar sitne robne proizvodnje u poljoprivredi. Ta je opasnost praktično eliminirana svođenjem privatnovlasničkog posjeda na veličinu unutar koje on može egzistirati jedino kao radni posjed porodičnog tipa, a nema realnu mogućnost da gomila proizvodna sredstva. Kada se to u osnovi provelo uspostavljanjem limita od 10 ha (drugom agrarnom reformom 1953. godine), zemljište je postalo predmet slobodne ponude i potražnje, te je omogućen njegov slobodan transfer iz privatnog u društveno vlasništvo (obrnuti transfer je po prirodi stvari isključen), a zatim i njegov slobodan promet unutar maksimalnih veličina sitnog privatnog posjeda. Od tog časa **proces podruštvljavanja zemljišta u Jugoslaviji je postao funkcija cjelokupnog privrednog razvoja socijalističkog društva, materijalnih mogućnosti i potreba tog društva, te stupnja i intenziteta društveno-ekonomskih promjena kako u društvenoj materijalnoj bazi tako i u društvenoj klasno-socijalnoj strukturi**. A upravo u ovoj činjenici i jeste osnovni teorijsko-politički značaj rezultata, iskustava i mogućnosti podruštvljavanja obradivog fonda zemlje u Jugoslaviji, kao i značaj naučne analize tih rezultata, iskustava i mogućnosti.

Sitni zemljišni posjed u našoj zemlji danas se dezintegrira pod utjecajem cjelokupnog materijalnog razvoja društva, a na osnovu slobodne odluke i materijalnog interesa njegovih vlasnika. Taj posjed sve više ulazi u društvenu podjelu rada na podlozi specifičnih oblika kooperacije sa socijalističkom privredom, odnosno oslanjajući se na sve jači i prošireniji sektor moderne, visokoproduktivne društvene poljoprivrede. Time on sve više gubi svoja »klasična« obilježja, svoju oskudnu samodovoljnost i začahurenost. Njegova proizvodnja se sve više podruštvljava, pa se u tom okviru stvaraju i postupno proširuju uvjeti i za konačno podruštvljavanje zemljišnih kapaciteta koje on drži. Ukoliko ne ide ovim specifičnim putem postupnog podruštvljavanja, sitni zemljišni posjed se proizvodno gasi, srazmjerno tome koliko se seljačka porodica, čije je on vlasništvo, deagrarizira i stječe nova uporišta egzistencije u industriji i društvenoj privredi. I u jednom i u dru-

⁷ Ponovo upozorimo na analizu dra Bakarića, u kojoj on raščišćava pitanja zemljišne rente u prelaznom razdoblju. On dovoljno ubjedljivo pokazuje da se kolektivizacija sovjetskog tipa ne može smatrati stvarnom socijalizacijom zemlje u smislu njenog dovršenog socijalističkog oblika. Uostalom, i sovjetski su teoretičari, napominje Bakarić, bili uvijek svjesni toga »da s kolhozima još nije komunistički posao dovršen«. Bakarić dolazi do zaključka da su kolhozne površine samo izraz »jednog stupnja razvoja od mjerila sitnog seljačkog posjeda do isključivog mjerila racionalne poljoprivrede«, te u tom smislu na kolhozni sistem gleda kao na prelazni sistem, s kojeg treba skinuti »pečat obaveznosti za svaku poljoprivredu i za svaki oblik poljoprivrednog gospodarstva«. U stvari, Bakarić je upućujući na ovu spoznaju o prelaznosti kolhoznog sistema još u prvoj polovici 1950. pledirao za »pažljivije proučavanje naših problema i odnosa«. Jer: »Ona (ova spoznaja sovjetskih iskustava — op. S. S.) će nam, možda, omogućiti da pronademo i još novih oblika, ili barem novih sredstava olakšanja takvih prijelaza.« (Bakarić, isto, str. 238, 240, 241). Kako vidimo, ovim je riječima anticipirana kasnija stvarnost u pogledu jugoslavenske orijentacije.

Što se tiče naših seljačkih radnih zadruga, poznato je da su prva tri od četiri tipa tih zadruga počivala na principu da zadrugari zadržavaju pravo vlasništva na unesenu zemlju, u ime čega su oni trebali dobivati rentu. Itd. Prema tome, eksperiment s kolektivizacijom nije vodio ni proizvodnom (u ekonomskom pogledu) ni formalnom (u pravnom smislu) podruštvljavanju.

gom slučaju odvija se »dobrovoljna eksproprijacija« sitnog zemljišnog posjeda u sklopu razvijanja socijalističkih odnosa proizvodnje u poljoprivredi i selu.

Iskustva u praktičnoj politici i analiziranje konkretnih uvjeta u razvoju poljoprivrede bili su ona osnova, na kojoj je politiku socijalizacije zemljišta u našoj zemlji bilo moguće formulirati i dugoročno odrediti u Programu Saveza komunista Jugoslavije.⁸

Možemo, dakle, zaključiti da teorijsko-politički značaj podružtvljavanja obradivog fonda zemljišta u Jugoslaviji leži u originalnosti procesa u kojima se to podružtvljavanje odvija, u funkcionalnoj ovisnosti o cjelokupnom materijalnom i društvenom razvoju socijalističke zajednice i u odsustvu društvene presije u cilju forsiranja podružtvljavanja kako mimo ekonomskih zakonitosti tako i mimo interesa sitnih radnih vlasnika u poljoprivredi. Odatle se i značaj analiziranja procesa i pretpostavki podružtvljavanja zemlje u teorijsko-političkom pogledu ogleda u eventuelnom verificiranju neophodnosti, zakonitosti i perspektivnosti politike podružtvljavanja zemljišta, koja se zasniva na naprijed naznačenim principima i tendencijama.

2. Zakonitost centralizacije zemljišta i koncentracije sredstava za proizvodnju u poljoprivredi socijalizma

Za proces podružtvljavanja zemljišnih površina bitan je njegov **ekonomsko-proizvodni značaj**. Ukratko ćemo pokušati naznačiti u čemu se taj značaj sastoji.

Jugoslavija oskudijeva u mnogim poljoprivrednim proizvodima. Proizvodnja u poljoprivredi nije dovoljna za podmirenje potreba ishrane stanovništva, snabdijevanja odgovarajuće prehrambene industrije i zadovoljavajućeg izvoza. Kako se povećava broj stanovnika, raste standard života, razvija se industrija i raste učešće Jugoslavije u međunarodnoj podjeli rada, tako i disproporcija između proizvodnje i potrošnje poljoprivrednih proizvoda postaje sve osjetljivija. Ova se disproporcija negativno odražava na cjelokupni privredni razvoj socijalističkog društva. Nju se, međutim, može prevladati samo takvim razvojem proizvodnih snaga u poljoprivredi, koji će osiguravati visoku proizvodnju i otklanjati tehničko-proizvodno zaostajanje poljoprivrede za industrijom i ostalim granama.

Da bi mogla zadovoljavati sve veće društvene potrebe, poljoprivreda mora i sama biti industrijalizirana, odnosno ona se mora sve više industrijalizirati. A mogućnosti njene industrijalizacije u uvjetima zemljišne usitnjenosti i postojanja milijuna malih proizvodnih jedinica, kakva su sitna seljačka gospodarstva, više su nego ograničene. I dosad minimalne, te se mogućnosti tehničko-tehnološkim napretkom neprestano smanjuju.

Jedan od prvih i osnovnih uvjeta industrijalizirane visokoproizvodne poljoprivrede postaje centralizacija i koncentracija zemljišta u velika proizvodna poljoprivredna gospodarstva, koja će imati visoki organski sastav dru-

⁸ »S obzirom na činjenicu da je privatni zemljišni posjed u Jugoslaviji isključivo tipa malog i srednjeg gospodarstva, Savez komunista Jugoslavije smatra da se proces podružtvljavanja zemlje neće razvijati posredstvom prinudne opće nacionalizacije ili drugim sličnim sredstvima, već prvenstveno podružtvljavanjem poljoprivredne proizvodnje na osnovu sve jačih socijalističkih proizvodnih snaga u privredi i posebno u poljoprivredi, postepenim socijalističkim preobražajem sela, ujedinjavanjem putem zadrugarstva, odnosno putem kooperacije seljaka s društvenim sektorom u poljoprivrednoj proizvodnji.« (Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1958. g., str. 310).

štvenog kapitala, naučnu organizaciju rada i proizvodnje, visokospecijalizirane proizvođače, te proizvodnju u velikim serijama. Zapravo, u tome i jeste osnovni smisao samog podruštvljavanja zemljišta, koje socijalističko društvo nastoji provesti.

Kao što je poznato, u zemljama u kojima nije bilo »čistog« kapitalističkog razvoja i u kojima su se više ili manje očuvale feudalne i pretkapitalističke strukture, s eventualnom proširenošću proste robne proizvodnje, kapitalizam, međutim, nije izvršio značajnu centralizaciju zemlje, na kojoj najamni radnik ili sitni zakupac proizvodi pod komandom kapitalističkog poduzetnika. Upravo u tim zemljama tzv. agrarno i seljačko pitanje postaje jedno od najznačajnijih u borbi za pobjedu socijalizma i u fazi njegove početne konsolidacije. Posebno je situacija složena tamo gdje prevladava sitni seljački posjed i gdje se socijalistički sistem suočava s naslijeđenom socijalnom i ekonomskom strukturom čija su obilježja da seljačko stanovništvo sačinjava golemu većinu, a seljačka poljoprivreda stvara glavni dio nacionalnog dohotka, kao što je bio slučaj s Jugoslavijom i gotovo svim zemljama u kojima je socijalizam do sada politički pobijedio. Dva su najkrupnija pitanja koja socijalizam mora prioritetno rješavati u ovakvim agrarnim zemljama: prvo, kako prikupljati društvenu akumulaciju za izgradnju materijalnih osnova socijalizma, i drugo, kako provoditi centralizaciju i koncentraciju sredstava za proizvodnju u poljoprivredi da bi se njena proizvodnja podigla i ona uklopila u sistem socijalističke privrede koji se izgrađuje.

Proces socijalističke centralizacije i koncentracije proizvodnih sredstava u poljoprivredi postaje neodložan, jer se socijalizam ne može izgraditi a da poljoprivreda i selo ostanu na više-manje pretkapitalističkom stadiju ili, u povoljnijem slučaju, u uvjetima nerazvijenih polukapitalističkih tendencija, koje su zatečene kao posljedica početnog prodiranja kapitalizma u selo putem specifičnih metoda prvobitne akumulacije.

Jednostavno rečeno, društvena centralizacija i koncentracija proizvodnih sredstava u poljoprivredi osnovni je preduvjet svakog ekonomsko-proizvodnog progressa same poljoprivrede i privrede u cjelini. U tome je sadržan ekonomsko-proizvodni značaj podruštvljavanja obradivog fonda zemljišta u socijalizmu.

Sitni seljački posjed, kako je Marx isticao, ne može pružiti ništa osim »najtradicionalnijeg, najneracionalnijeg i najnećelishodnijeg načina rada«.⁹

Stoga je sa stajališta razvijanja proizvodnih snaga i odnosa socijalističkog društva ovaj parcelni posjed »nužno zlo«. Međutim, nestajanje sitnog posjeda s historijske pozornice ne ovisi samo o tome, da li oni koji od njega žive mogu prijeći u uvjete života, u kojima im on više nije potreban, nego prvenstveno o razvoju materijalnih snaga socijalističkog društva u cjelini. Tek na relativno visokom stupnju materijalnog razvoja akumuliraju se uvjeti za definitivno iščezavanje sitne parcelne poljoprivrede i privatnog vlasništva zemlje.

Može se slobodno reći, da je jugoslavensko socijalističko društvo još relativno daleko od te etape. Sitni posjed i privatno vlasništvo zemlje bit će još dugo ekonomska i socijalna stvarnost, koju nije moguće ukloniti preko noći. Stoga i politika podruštvljavanja zemljišta i poljoprivrede ima dugoročan karakter. Ona treba da bude usmjerena na postepeno ostvarivanje

⁹ Karl Marx, *Kapital*, III lat., Zagreb 1948, str. 743—744.

i korišćenje društveno-ekonomskih procesa u kojima će se na jednoj strani odvijati dezintegracija sitnog privatnovlasničkog gospodarstva u poljoprivredi, a na drugoj koncentracija uvjeta za visokoproduktivnu industrijaliziranu proizvodnju poljoprivrednih proizvoda.

Kada se raspravlja o razvoju poljoprivrede u socijalističkom sistemu, treba, pored ostalog, imati u vidu i činjenicu da produktivnost u poljoprivredi — i pored svih specifičnosti koje proizlaze iz okolnosti da je poljoprivredna proizvodnja determinirana neposredno prirodnim uvjetima i da na procese organskog rašćenja, klimatske uvjete i prirodnu kakvoću zemljišta čovjek može utjecati u ograničenoj mjeri, odnosno može utjecati manje nego na procese u industrijskoj proizvodnji u užem smislu — ne zaostaje za onom u industriji i drugim djelatnostima po samoj prirodi stvari. To zaostajanje je, kako je Marx pisao, više posljedica konkretnih historijskih i društvenih okolnosti, nego prirodno data činjenica. Staviše, realni, premda ne tako bliski, cilj socijalizma može i treba da bude podizanje produktivnosti u poljoprivredi na razinu koja će biti ne samo jednaka nego čak i veća od produktivnosti u industriji. Prema Marxu, zaostajanje produktivnosti u poljoprivredi je svojstveno kapitalističkom društvu. Zapravo, to je zaostajanje rezultat dva činioca: »jer u njoj manuelni rad relativno još preovlađuje i jer je buržoaskom načinu proizvodnje svojstveno da industriju brže razvija negoli poljoprivredu«. To je, uostalom, — dodaje odmah Marx — »istorijska razlika koja može nestati«. Odnosno: »Poljoprivreda je samo na buržoaskoj osnovi relativno manje proizvodna ili sporija u razvijanju proizvodnih snaga rada od industrije.«¹⁰

Potreba maksimalne industrijalizacije poljoprivrede i maksimalnog istiskivanja živog rada u njoj je, dakle, onaj osnovni i trajni movens politike podruštvljavanja zemlje i uvjeta poljoprivredne proizvodnje.

Ako, međutim, bacimo pogled na konkretno stanje poljoprivrede u današnjim socijalističkim zemljama, lako ćemo doći do zaključka da nijedna od njih još nije uklonila deficitarnost poljoprivredne proizvodnje, što je samo najopćenitiji znak zaostajanja produktivnosti i organizacije proizvodnje u poljoprivredi u odnosu na razvoj industrije i drugih privrednih grana u tim zemljama. Istodobno, to je i najopćenitiji indikator činjenice da nije dovoljno provesti formalnu socijalizaciju zemlje i poljoprivrede, budući da je to većina socijalističkih zemalja uglavnom već učinila, a da se ni izdaleka nije riješila teških glavobolja u pogledu zaostajanja poljoprivrede za ostalom privredom, što u pravilu i jest najvažniji disproporcionalni činilac u cjelokupnoj privredi socijalističkih zemalja. Prema tome, nije dovoljno naprosto »ukinuti« privatno vlasništvo na zemlju nego je neophodno provoditi stvarno podruštvljavanje ukupnih uvjeta proizvodnje u poljoprivredi, u najdubljem ekonomsko-proizvodnom značenju ovog pojma.

Činjenicu da u stvarnom podruštvljavanju poljoprivredne proizvodnje socijalističke zemlje nisu još daleko odmakle potvrđuje i to što produktivnost u njihovim poljoprivredama u cjelini znatno zaostaje za produktivnošću u poljoprivredama najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, u kojima prevladavaju ili kapitalističke farme ili seljački posjedi raznih veličina. Upravo to je povod građanskim ekonomistima za tvrdnje da socijalističko društvo ne može izaći na kraj s poljoprivredom i da u socijalističkim zemljama po-

¹⁰ Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, II. Beograd 1954. str. 230 i 231.

stoji kriza poljoprivrede. Oni pri tome, doduše, »zaboravljaju« razlike u naslijeđenom stupnju, te činjenicu da je socijalizam dosad pobijedio u više-manje agrarnim, neindustrijaliziranim zemljama, u kojima su dominirale pretkapitalističke ili polukapitalističke agrarne strukture. Najvažniji početni zadatak u tim zemljama je izgradnja same industrije, koja će stvoriti osnove i za industrijalizaciju poljoprivrede. Socijalističke su se zemlje suočile sa zadatkom da na jednoj strani postepeno otklanjaju tehničko-tehnološku zastalost poljoprivrede, a da na drugoj traže i izgrađuju organizacione forme podruštvljavanja poljoprivrede i u društvenom i u ekonomskom smislu. Promjena oblika vlasništva nije pri tom predstavljala prvu i osnovnu teškoću, te se ona u većini tih zemalja, primjenom raznih metoda i oblika socijalizacije same zemlje, prije ili kasnije, brže ili sporije, manje ili više potpuno, provodi. Međutim, u ekonomsko-proizvodnom pogledu podruštvljavanje poljoprivrede predstavlja daleko teži, kompleksniji i dugoročniji zadatak. Socijalističko društvo treba da pronađe i realizira takve oblike centralizacije, koncentracije i korišćenja sredstava za proizvodnju u poljoprivredi, koji će na jednoj strani po svojoj društvenoj suštini biti u skladu s karakterom samog socijalističkog društva, a na drugoj donijeti maksimalno moguće ekonomsko-proizvodne rezultate. Što se tiče ekonomsko-proizvodnih ciljeva, centralizacija i koncentracija u poljoprivredi u socijalizmu u osnovi ima isti značaj kao i centralizacija i koncentracija u poljoprivredi u kapitalizmu. Ali bitna je razlika u motivima i društvenim okvirima vršenja tih procesa u jednom i drugom sistemu. U kapitalističkom društvu je i u poljoprivredi, kao i u cijeloj privredi, osnovni motiv centralizacije sredstava za proizvodnju uvećavanje mase profita privatnih vlasnika kapitala, a u socijalizmu što bolje zadovoljavanje ljudskih potreba. Iz ovog proizlaze i druge značajne razlike.

3. Podruštvljavanje proizvodnje i podruštvljavanje vlasništva

Samo podruštvljavanje obradive zemlje nije, dakle, apsolutna pretpostavka i za podruštvljavanje poljoprivredne proizvodnje u socijalističkom društvu, odnosno prvi proces ne mora obavezno prethoditi drugome, niti pak oni moraju biti potpuno sinhronizirani. Staviše, drugi proces mora stvarati uvjete za stvarno provođenje prvoga. Drugi je proces svakako bitniji. On znači **proizvodno** podruštvljavanje poljoprivrede, dok prvi znači njeno **vlasničko** podruštvljavanje. I jedan i drugi su nužno komplementarni, kada imamo u vidu konačno stanje, tj. stanje kada ovi procesi podruštvljavanja postaju svršena stvar i nužno se sjedinjavaju. Ali dok su oni procesi, tj. kretnje a ne stanje, njihova istovremenost nije bitna, pa čak nije ni društveno najefikasnija.

Ukoliko je privatno vlasništvo na zemlju tako regulirano, omeđeno i izloženo društvenoj kontroli, da unutar njega više ne može doći do procesa kapitalističke centralizacije i koncentracije u poljoprivredi, onda ono postaje samo jedan epifenomen, jedna ljuška koja, istina, ima stanovitu ulogu kočnice, ali ne može sama po sebi zaustaviti pa ni bitnije usporiti proces društvene koncentracije u poljoprivredi, proces njenog proizvodnog revolucioniranja i konačnog podruštvljavanja. Bitni limiti tih procesa postaju u tom slučaju općedruštveni, oni su dati u stupnju razvoja proizvodnih snaga društvene privrede u cjelini, u visini društvene akumulacije, u investicijama

u industrijalizaciju poljoprivrede, u njena osnovna sredstva, te u intenzitetu i stupnju socijalno-klasnih transformacija.

Naravno, stvarni razvoj poljoprivrede mnogo ovisi o umješnosti i efikasnosti praktične agrarne politike. No to je drugo pitanje.

Pri postojanju sitnovlasničkog sektora poljoprivrede bitne teškoće mogu nastupiti utoliko ukoliko društvo svojim sredstvima ne intervenira u cilju unapređenja proizvodnje na privatnovlasničkom sektoru poljoprivrede, a taj sektor nužno doživljava regresiju zbog pogoršanja uslova proizvodnje, po-manjkanja modernih sredstava za proizvodnju, profesionalne migracije radne snage i dubine i širine društveno-strukturalnih promjena kojima je izložena svaka seljačka populacija u uvjetima opće i sve brže urbanizacije i industrijalizacije društva.

Upravo se na primjeru Jugoslavije sve ovo dobro potvrđuje. Ona je zasad ta među socijalističkim zemljama, koja je odustala od forsiranja formalne socijalizacije poljoprivrede, tj. od forsiranog »ukidanja« sitnog privatnog vlasništva na zemlju, a orijentirala se na proces proizvodnje socijalizacije, na proces intenzifikacije i industrijalizacije poljoprivrede na društvenim osnovama. Postojeći društveni sektor poljoprivrede, koji se sve više širi i jača, vrši, pridržavajući se pri tom vlastite ekonomske računice, postepeno podružtvljavanje i na privatnovlasničkom sektoru i tako sve više priprema uvjete svoje što dalje tim veće ekspanzije ne samo s obzirom na proširenje vlastitog fonda obradive zemlje putem kupovanja i drugih nenasilnih oblika preuzimanja zemlje od privatnovlasničkog sektora nego prije svega putem raznovrsnih oblika proizvodne suradnje, u kojima on istupa kao nosilac društvene akumulacije i proširene reprodukcije u poljoprivredi, kao organizator proizvodnje, vlasnik i nosilac modernih tehničkih sredstava, nosilac primjene naučnih tekovina i, najzad, kao sve dominantniji proizvođač osnovnih poljoprivrednih produkata. Ovoj proizvodnoj ekspanziji društvenog sektora prostor stvaraju ekonomski i socijalni procesi u okviru privatnovlasničkog sektora, koji svakim danom umanjuju njegovu autonomnu proizvodnu sposobnost i njegove mogućnosti da razvija i prostu a kamoli proširenu reprodukciju. Ti ekonomski i socijalni procesi unutar privatnovlasničkog sektora odvijaju se po vlastitim zakonomjernostima, a zadatak je društvene politike da ih adekvatno koristi, pospješuje ili usporava kako u interesu svestrane ekspanzije društvenog sektora poljoprivrede tako i u ekonomskom i društvenom interesu cijele društvene zajednice, odnosno u skladu s njenim potrebama za poljoprivrednim proizvodima i njenim ciljevima u izmjeni socijalne strukture, planiranju radne snage, urbanizaciji itd.

I pored svih teškoća i slabosti, dosadašnji razvoj društvenog sektora poljoprivrede u Jugoslaviji dostigao je takav stupanj i akumulirao takva proizvodna rješenja i iskustva koja opravdavaju zaključak kako je u osnovi otvoren put neprestanoj proizvodnoj revoluciji na njemu i ujedno njegovoj ubrzanoj ekspanziji. Iskustva razvoja naše poljoprivrede u cjelini pokazuju da je pronađen i da se s više ili manje uspjeha realizira model podružtvljavanja poljoprivredne proizvodnje, te društvene centralizacije i koncentracije sredstava za proizvodnju koji i u ekonomskom i u društvenom pogledu odgovara osnovnim ciljevima i postulatima socijalističkog društva, a obećava i optimalne ekonomske rezultate ukoliko bude dalje usavršavana društvena organizacija proizvodnje i provođena politika intenziviranja kako bi se do

kraja efektuirala ulaganja, a produktivnost podigla na razinu koju omogućava dostignuti stupanj razvoja poljoprivredne nauke i tehnike u svjetskim razmjerima.

U tom sklopu i podruštvljavanje zemlje dobiva samo po sebi oblik »prirodnog procesa« i postaje i uvjet i rezultat cjelokupnog razvoja poljoprivrede.

4. Socijalno-kulturni činioci podruštvljavanja zemlje

Podruštvljavanje obradivog fonda zemlje ovisno je o mnogim društveno-ekonomskim činiocima, među kojima su na prvom mjestu oni koji označavaju socijalnu dezintegraciju seljaštva, kao onog društvenog sloja koji je stoljećima i milenijima živio »idiotizmom seoskog života«. Pri tom su od posebnog značaja oni društveno-ekonomski i društveno-kulturni procesi koji postupno dovode do toga da samo seljaštvo napušta svoj monopol sitnog zemljišnog vlasništva i prelazi u druge socijalne slojeve i u nove uvjete života.

Kao što je to slučaj i u kapitalističkim zemljama, opći proces industrijalizacije u socijalističkim društvima vodi relativno brzom smanjivanju učešća poljoprivrede u narodnom dohotku i učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Na toj osnovi se i u našoj zemlji brzinom i intenzitetom koji su, može se reći, bez presedana, odvija dezintegracija seljaštva, njegov eksodus iz vlastitih uvjeta egzistencije, njegov prijelaz u industriju i gradove, uz istodobno mijenjanje životnih potreba, navika i spoznaja.

Seljačka populacija se sve više diferencira na različite grupacije i podgrupacije, a u cjelini pokazuje jednu izuzetnu dinamiku u pogledu socijalno-profesionalne i prostorne pokretljivosti. Ova njena socijalno-profesionalna pokretljivost dovodi i do masovnog djelomičnog ili potpunog »rastanka« sa zemljom ili barem s proizvodnjom na njoj.

Danas se akceleratивно smanjuje seljačko stanovništvo u Jugoslaviji — to smanjivanje je i relativno i apsolutno. S obzirom na akcelerativnost, a u svjetlu brzog socijalističkog materijalnog razvoja u cjelini, realno je očekivati da će već kroz slijedeći decenij seljačka (poljoprivredna) populacija pasti na četvrtinu ukupne. Zbog toga, sa stajališta naše teme, nameće se kao **izvanredno značajno pitanje o općoj korelaciji između procesa socijalne dezintegracije seljaštva i procesa podruštvljavanja zemlje (i poljoprivrede).**

Zapravo ovo je središnje pitanje za svaku analizu problema podruštvljavanja zemlje, a time i za svaku analizu okvirnih i konkretnih mogućnosti povećanja obradivog fonda zemlje u društvenom vlasništvu i posjedu.

Konkretni životni uvjeti, još relativno nizak materijalni stupanj na kojem se socijalističko društvo nalazi, gotovo potpuna privezanost još uvijek velikog dijela ukupne i poljoprivredno-seljačke populacije za sitni posjed i proizvodne i kulturne mogućnosti koje on pruža, monopolski položaj seljaštva s obzirom na stanje i nivo poljoprivredne produkcije i mnogi drugi faktori djeluju kao negativni korektivni mogućnosti podruštvljavanje poljoprivrede i zemlje i potpune transformacije seljaštva u ostale socijalne slojeve i profesije. Drugi limitirajući činioci, kao i neke »univerzalne« zakonomjernosti, izazivaju u selu i poljoprivredi, a zatim i u gradu i industriji, odnosno u cijelom društvu složene i osjetljivije pojave, kao što su masovna pojava pluraliteta zanimanja i izvora dohotka, ubrzana senilizacija i feminizacija seljačko-poljoprivredne populacije, enormni bijeg vitalnih kontigenata iz sela

i poljoprivrede i njihov u istoj mjeri enormni pritisak na neagrarna zanimanja i urbanizirane ambijente, itd.

Mogli bi se spomenuti još brojni momenti koji formiraju i modificiraju opću korelaciju između socijalno-ekonomskih procesa, kroz koje se izražava »dobrovoljna eksproprijacija« sitnih zemljišnih vlasnika i njihova sve brža i masovnija, mada najčešće polovična, deagrarizacija, i mogućnosti podruštvljavanja zemlje. Poblize ekspliciranje sve ove problematike unekoliko je specifični cilj ove naše studije. Pri tom je najvažnije pitanje da li i koliko praktična agrarna politika koristi transformirajuću snagu svih ovih procesa za podruštvljavanje poljoprivrede i zemlje i postizanje osnovnih socijalističkih ciljeva u ovoj oblasti. Po svemu sudeći, rezultati nisu ni izdaleka adekvatni mogućnostima, što ih ovi procesi stvaraju, a upravo ćemo to i mi nastojati barem djelomično analizirati.

II

KRATAK PREGLED DOSADAŠNJEG POVEĆANJA FONDA OBRADIVE ZEMLJE DRUŠTVENOG SEKTORA

1. Kretanje od 1945. do 1964. godine

U politici podruštvljavanje zemlje smijenila su se poslije oslobođenja uglavnom tri razdoblja, prvo do 1953, drugo od 1954. do 1958. i treće nakon te godine. Da bi se stekla gruba predstava o dinamici povećanja obradivog zemljišta društvenog sektora, dovoljno je usporediti podatke za godine koje razgraničuju ta razdoblja — 1954. i 1958. i naravno za početnu, 1945. godinu i zadnju 1964. godinu, za koju postoje konačni rezultati. Evo tih podataka:

Tabela I
Obradive površine društvenog sektora 1945—1964.

Struktura	1945.	1954.	1958.	1964.
Ukupno	389.000	804.000	776.500	1.281.500
— oranice i vrtovi	318.000	683.000	644.000	1.083.000
— voćnjaci	9.000*	17.500	24.500	43.500
— vinogradi	8.000*	16.500	20.000	28.500
— livade	44.000*	87.000	90.000	126.000

Izvor: Jugoslavija 1945—1964. — statistički pregled, izdanje Saveznog zavoda za statistiku. Beograd, 1965, str. 109, 112—113; zatim statistički godišnjaci 1954, 1959, 1960, i 1965, te statistički bilteni 21, 45, 55, 271, 334.

* Naše procjene.

Napomena: Nije uračunato tzv. neorganizirano zemljište u društvenom vlasništvu, tj. zemljište koje nije dodijeljeno društvenim poljoprivrednim gospodarstvima i na kojem se ne odvija proizvodnja. Podaci se odnose na stanje 31. V svake godine.

U razdoblju između 1945. i 1954. godine dinamika povećavanja zemljišta u društvenom vlasništvu i posjedu imala je slijedeća glavna obilježja: društveni je sektor površine u svojem **vlasništvu** povećavao uglavnom primjenom državnih mjera prisile, kojima je konfiscirana, eksproprijirana i oduzimana zemlja pojedinaca i privatnih pravnih lica, a površine u svojem **posjedu** for-

siranom kolektivizacijom, tj. uključivanjem površina sitnih privatnih gospodarstava u gospodarstva seljačkih radnih zadruga; u dinamici društvenih površina dolazilo je do naglih kolebanja, naime zbog brzog formiranja, pa zatim još bržeg rasturanja seljačkih radnih zadruga najprije su se naglo povećavale pa onda naglo smanjivale površine u društvenom posjedu (površine u društvenom vlasništvu ostale su gotovo iste od provođenja prve agrarne reforme 1945. godine sve do provođenja druge agrarne reforme 1953. godine); osvajanje novih površina bilo je relativno neznatno; kupovina i drugi oblici nenasilnog trasfera zemljišta iz privatnog u društveno vlasništvo nisu postojali.

Iz fonda agrarne reforme društveni je sektor (dobra, ustanove i zadruge) dobio u 1945. godini oko 389.000 ha obradivih površina, što je tada činilo oko 3% obradivih površina u Jugoslaviji.

Oduzimanjem zemlje iznad 10 ha od privatnih posjeda (uz odštetu) društveni je sektor 1953. došao do novih 276.000 ha uglavnom obradive zemlje, od čega, istina, oko 50.000 ha nije bilo odmah dodijeljeno dobrima, zadrugama i drugim društvenim gospodarstvima, nego je ostalo »neorganizirano«. Pribrojimo li ovu količinu onoj koja je dobijena agrarnom reformom 1945. godine, dolazimo do zaključka da je društvo u 1954. godini (u kojoj je općenarodni fond zemlje, reguliran zakonom iz 1953, više-manje evidentiran, sređen i »pušten u proizvodnju«) imalo u svom vlasništvu oko 663.000 ha obradivog zemljišta, koje potječe od eksproprijacije u dvije agrarne reforme. Budući, da je društveni sektor u toj godini koristio u organiziranoj proizvodnji oko 804.000 ha obradivog zemljišta, proizlazi da su preostalih 141.000 potjecali od osvajanja novih površina u ovom razdoblju i (pretežno) od kolektivizirane zemlje, koja je kasnije dobrim dijelom ponovo prešla u privatno vlasništvo.

Drugo razdoblje, odnosno druga etapa u podruštvljavanju zemljišta i povećavanju površina društvenog sektora trajalo je od 1954. do 1958. godine. Podaci koje smo unijeli u prednju tabelu pokazuju da su se u tom vremenu obradive površine u društvenom vlasništvu i posjedu čak i smanjile za oko 27.500 ha. To je i razumljivo, jer se, kao što smo napomenuli, poslije 1954. odvijao proces rasformiranja seljačkih radnih zadruga (1954. g. bilo ih je 924, a 1958. g. 390), a da na drugoj strani još nije poduzimana masovnija kupovina i zakupljanje površina privatnih vlasnika. Od 1954. do 1958. godine poljoprivredna dobra, opće poljoprivredne zadruge, seljačke radne zadruge, a ponešto i ostali društveni subjekti kupili su oko 15.000 ha zemlje i ujedno su, iako u malim razmjerima, kao načine povećanja površina koristili i arondaciju i komasaciju, otkrivanje uzurpacija i daljnje prikupljanje zemljišta koje su privatnici bespravno držali (činilo je višak iznad propisanog maksimuma), agromelioracije i hidromelioracije i, najzad, uzimanje zemlje u zakup (a davala su uporedo i društvenu zemlju u zakup privatnicima).

Treće razdoblje nastupno je poslije 1958. godine, kada dolazi do dosta intenzivne kupovine zemlje, a uporedo se primjenjuju i drugi oblici podruštvljavanja zemlje (zakup, komasacija, prikupljanje uzurpacija, preuzimanje darovane zemlje, preuzimanje zemlje za neplaćeni porez), uz istodobnu jaču orijentaciju na osvajanje novih obradivih površina unutar ukupnog fonda društvene zemlje. Zapravo tek u ovom trećem razdoblju izgrađuje se i provodi politika i praksa podruštvljavanja i centralizacija zemlje, koja

je sračunata na to da na jednoj strani koristi društveno-ekonomske procese na privatnom sektoru poljoprivrede, odnosno u selu, koji stvaraju uvjete u kojima dolazi do postupne dobrovoljne eksproprijacije sitnih zemljišnih vlasnika, a da na drugoj strani mobilizira dio raspoložive društvene akumulacije, koja se odvaja za jačanje proizvodnih kapaciteta i za povećanje obradivog fonda i centralizaciju zemljišta (o čemu je teorijski bilo riječi u prethodnom poglavlju).

Ako grubo sumiramo rezultate dinamike od 1945. do 1964. godine, dolazimo do podataka da su se ukupne obradive površine u vlasništvu i posjedu društva povećale za oko 3,2 puta, oranice i vrtovi za oko 3,5 puta, površine voćnjaka za gotovo 5 puta, površine vinograda za oko 3,5 puta i površine livada za oko 3 puta.

30⁰/₀ zemljišta društvenog sektora u Jugoslaviji na dan 31. V 1964. godine potjecalo je od provođenja agrarne reforme 1945. godine, 21,5⁰/₀ od oduzimanja zemlje privatnih posjeda iznad propisanog maksimuma 1953. godine, 24,6⁰/₀ od kupovine i, najzad 23,0⁰/₀ iz ostalih izvora.

2. Oblici i rezultati proširenja društvenog fonda obradive zemlje poslije 1958. godine

Perspektivnost politike podruštvljavanja zemlje u razdoblju poslije 1958. godine, odnosno činjenica da načini i putevi podruštvljavanja zemljišnog fonda i njegovog uvećavanja agromelioracijama, koji su izgrađivani i primjenjivani u tom razdoblju, imaju dugoročnu vrijednost i da će biti prakticirani i u budućnosti dovoljan je razlog da se, barem ukratko, poduzme analiza rezultata i iskustava u ovom razdoblju. Evo najprije sumarnog pregleda dinamike po godinama:

Tabela 2
Obradive površine u društvenom vlasništvu i posjedu 1958—1964.

Godina	u ha					
	Ukupno	Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Verižni indeks za ukupno
1958.	776.500	644.000	24.500	20.000	90.000	—
1959.	878.500	733.500	28.500	23.000	94.000	113,1
1960.	997.500	842.000	32.000	22.500	101.500	113,5
1961.	1,094.000	922.000	33.500	26.000	112.000	109,7
1962.	1,110.000	932.000	39.000	27.000	112.000	101,5
1963.	1,182.000	994.500	42.500	29.000	117.500	106,5
1964*	1,281.500	1,083.000	43.500	28.500	126.000	108,4
Indeks 1964/58.	165	168,2	177,5	143,5	140	—

Izvori: statistički bilteni 271 i 331. te statistički godišnjak 1965. Vršili smo zaokruživanja na 500.

* Kao i za prethodne godine, i za 1964. godinu podaci pokazuju stanje 31. V. U stvari površine društvenog sektora krajem 1964. godine bile su još veće. U 1964. godini kupljeno je npr. 83.159 ha zemlje, a od toga do 31. V oko 18.000 ha. To znači da u gornju tabelu nije »ušto« 65.000 ha kupljeno u drugoj polovici 1964. godine. A da se drugi oblici povećanja i ne spominju.

Dakle, za šest godina ukupne obradive površine društvenog sektora povećale su se za 65%, oranice i vrtovi za 68,2%, a površine voćnjaka za 77,5%, vinograda za 43,5% i livada za 40%.

Kao što smo naveli, oblici povećavanja obradivih odnosno korišćenih površina društvenih poljoprivrednih gospodarstava koji su se u ovom razdoblju primjenjivali bili su: kupovina, zakup, preuzimanje zemlje u postupku komasacije, darivanje zemlje od strane privatnih vlasnika, preuzimanje napuštenog privatnog zemljišta i uzimanje za neplaćeni porez. Ovome treba pridodati osposobljavanje novih obradivih površina na kojima već postoji društveno vlasništvo, ali se prije nisu koristile za proizvodnju (tzv. neorganizirane površine).

Mi ćemo se ukratko osvrnuti na rezultate što su ih donijeli svi ovi oblici.

a) Kupovina

Društvena su poljoprivredna gospodarstva počela više kupovati zemlju tek od 1958. godine. Najviše je zemlje kupljeno u 1963. godini. U 1964. godini nastupio je pad kupovine, a u 1965. godini kupovina je četiri i po puta manja nego 1963. godine.

Evo rezultata kupovine po godinama, kao i podataka o nosiocima kupovine:

Tabela 3

Kupovina zemlje od strane društvenih poljoprivrednih gospodarstava od 1954. do 1965. godine

Godina	Ukupno	Poljoprivredna dobra i komb.	Opće poljoprivredne zadruge	Seljačke radne zadruge	Ostala gospodarstva
1954—58.	14.967	3.774	9.473	1.188	532
1959.	29.901	9.349	18.428	1.789	335
1960.	35.696	6.975	26.924	1.445	352
1961.	33.661	14.963	17.956	476	266
1962.	46.749	15.802	28.903	1.433	611
1963.	136.155	51.256	69.785	11.953	3.160
1964.	83.159	39.194	40.191	997	—
1965.	30.214	—

Izvori: Indeks SZS 1/1962, 7/1963, Bilten SZS br. 334. i Statistički godišnjak Jugoslavije 1965. te Informativni bilten JPB, 5/1966.

Treba napomenuti da sva kupljena zemlja nije bila obradiva. Ovdje su iskazane kupljene poljoprivredne površine. Na žalost, nemoguće je iskazati tačne podatke o njihovoj strukturi. Međutim, pouzdano se može smatrati da samo neznatan procenat nisu bile obradive površine. Samo iznimno kupovala se zemlja koja nije obradiva. To pokazuju i podaci za 1962. i 1963. godinu, u kojima je kupljena gotovo polovica sve kupljene zemlje. Prema anketi JPB (Statistički pregled JPB 3/64, str. 14) u strukturi kupljene zemlje u 1962. godini obradive površine činile su 98,4%, a 1963. godine 97,6%.

U cjelini, kupovina je u desetogodišnjem razdoblju pružila značajan rezultat, ako se ima u vidu učešće kupljene zemlje u sadašnjim ukupnim korišćenim površinama društvenog sektora. Kao što smo već iznijeli, od

kupovine potječe 24,5% zemlje, koju su društvena gospodarstva koristila u 1964. godini (stanje 31. V). Zapravo, kupovinom je društveni sektor pribavio oko 21.000 ha više zemlje nego što je dobio nakon agrarne reforme 1945. godine. Ukupno je do kraja 1965. godine kupljeno 410.502 ha zemlje.

Što se tiče subjekata kupovine, dominantnu su ulogu imale opće poljoprivredne zadruge. Ma koliko s pravom bili nezadovoljni proizvodnom ulogom dobrog dijela ovih zadruga, naročito izvan ravničarskog područja, ostaje činjenica da su upravo one bile presudni nosioci procesa podružtvljavanja zemlje u proteklom razdoblju. Zadruge su uistinu bile »sakupljači« zemlje, dok su se dobra i kombinati više orijentirali na osvajanje novih površina.

Na kupovinu zemlje utrošena su značajna društvena sredstva. Iz godine u godinu cijena zemlje je rasla, pa su i izdaci za kupovinu bili relativno veći.

Sasvim tačne podatke o sredstvima utrošenim na kupovinu nije moguće iskazati. Neke su organizacije kupovale samo vlastitim sredstvima (a to je bilo rijetko), druge su zemlju plaćale i po znatno većoj cijeni od one koju je »priznao« savezni kreditor, neke su »kupovale« kroz višegodišnje plaćanje zakupnine, u kojem slučaju bi zakupodavac »darovao« zemlju, itd. Pa ipak, na osnovu dostupnih izvora i dokumentacije,¹¹ došli smo do podataka da je za kupovinu zemlje u razdoblju od 1954. do konca septembra 1965. utrošeno oko 36 milijardi i 138 milijuna starih dinara. Prosječna cijena zemlje u cijelom ovom razdoblju iznosila je oko 89.000 dinara.¹²

Tabela 4

Struktura kupljenog zemljišta po klasama

Godina	I—III klase	IV—VI klase	VII i VIII klasa	Ukupno
1960.	43,2	51,9	4,9	100
1961.	48,9	45,6	5,5	100
1962.	61,8	36,7	1,5	100
1963.	58,0	39,9	2,1	100
1964.	54,1	44,6	1,3	100
1965.	49,9	47,0	3,1	100

Izvori: Isti kao i za tabelu 3.

Zapažamo, dakle, stanovito pogoršanje strukture u posljednjim godinama, a to treba objasniti opadanjem ponude zemlje na prodaju i relativno niskim cijenama — u odnosu na međuseljački promet — koje su davala društvena gospodarstva. Ipak, najviše je kupljeno zemljišta u prve tri klase. Značajna je, međutim, činjenica da se na dijelu kupljenog zemljišta prije kupovine uopće nije odvijala proizvodnja, što potvrđuje naš navod da privatni vlasnici često nude svoje marginalne površine.

¹¹ Vidjeti npr. odgovarajuće propise o kreditiranju u Službenom listu 10/1959, 12/1960, 15/61, 18/61, 21/62, 43/62, 18/63, 15/1964, 22/64; zatim statističke preglede Jugoslavenske poljoprivredne banke (serija A) br. 2, 3 i 4/1964 i 1/1965, kao i studiju Novice Mitića i Melanije Jevdović, **Proširenje površina u društvenoj poljoprivrednoj proizvodnji**. Studije, analize i prikazi JPB br. 2/1963, te analizu istih autora, **Proširenje površina društvenih poljoprivrednih gazdinstava** (skraćeni tekst), 1964.

¹² Od 1961. postoje tačni podaci, a za prethodno razdoblje pošli smo od procjena.

Kupovane su pretežno male parcele, često daleko od površina društvenih gospodarstava. Prema anketi Jugoslavenske poljoprivredne banke, 627 društvenih gospodarstava kupilo je 1962. godine 35.952 ha zemlje u 37.444 parcela, a 1963. godine 96.163 ha u 101.372 parcela. To znači da je prosječna veličina parcela bila manja od 1 ha. Zapravo, u 1962. godini prosječna veličina kupljenih parcela bila je 0,96 ha, a u 1963. godini 0,95 ha. Budući da su parcele u gotovo 50% slučajeva bile udaljene od kompleksa zemljišta društvenih gospodarstava, bilo je potrebno provoditi arondaciju, koja je često dugotrajna, a traži i dodatne izdatke.

Ova rascjepkanost i neuređenost površina koje društvena gospodarstva kupuju nesumnjivo poskupljuje njihov transfer i snižava ekonomski rentabilitet kupovine.

Evo pregleda kupovine zemlje po republikama i pokrajinama:

Tabela 5

Kupovina zemlje po republikama i pokrajinama

Godina	Jugoslavija	Bosna i Hercegov.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija		
							uže područje	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1954—58.	14.936	1.115	901	6.043	2.375	742	742	2.742	276
1959.	30.293	4.430	458	11.167	7.545	356	542	5.445	350
1960.	35.696	4.480	848	8.948	9.706	566	2.016	8.962	163
1961.	33.661	2.957	777	8.430	11.974	1.180	1.678	4.832	1.545
1962.	46.749	2.549	391	12.130	5.759	3.663	1.197	20.069	955
1963.	136.155	13.405	—	23.829	11.477	10.865	6.322	65.915	4.342
1964.	77.698	6.572	178	22.799	7.320	7.453	2.155	26.838	2.283
1965.*	18.282	1.489	33	7.643	1.104	2.630	155	4.959	269
Ukupno:	393.480	36.997	3.586	100.989	57.260	27.455	16.807	134.769	10.183
	100	9,4	0,9	25,7	14,6	7,0	4,3	35,5	2,6
Struktura ukupnih obradivih površina	100	16,5	1,7	21,6	6,7	5,6	28,2	16,2	3,5

Izvori: Novica Mitić, Melanija Jevđović, **Proširenje površina društvenih poljoprivrednih gazdinstava**, časopis *Ekonomika poljoprivrede* 9/1964, str. 4. Statistički pregled Jugoslavenske poljoprivredne banke 1/1965, str. 20—21; Informativni bilten Jugoslavenske poljoprivredne banke 2/1965, str. 38—49, SGJ 1965, str. 405.

* Podaci za prvih devet mjeseci.

Napomena: Podaci u ovoj tabeli ne slažu se s onima u tabeli 3, zbog manjih odstupanja po godinama do kojih je došlo zbog različitih izvora podataka. No odstupanja nisu značajna i mogu se zanemariti.

Kao što vidimo, u Vojvodini i Hrvatskoj kupljeno je 60% svih površina. Relativno najviše zemlje kupljeno je u Makedoniji (ona učestvuje s 14,6% u kupljenim, a s 6,7% u ukupnim obradivim površinama). Nesrazmjernu kupovinu u pozitivnom smislu imali su još Hrvatska; Slovenija i Vojvodina. Nesrazmjernu kupovinu zemlje u negativnom smislu imale su Bosna i Hercegovina, Crna Gora, uže područje Srbije i Kosovo i Metohija.

Kupovina zemlje bila je vrlo neravnomjerna od jednog do drugog kraja,

od jedne do druge općine, od jednog do drugog društvenog poljoprivrednog gospodarstva. Razlozi ovoj pojavi su vrlo brojni. Prije svega, objektivni uvjeti (ponuda zemlje uslijed zapošljavanja, migracija i drugi) su različiti, cijene zemlje se veoma razlikuju, a i društveni interes za kupovinu zemlje nije isti npr. u Crnoj Gori i u Vojvodini. Subjektivni činioци, koji se izražavaju u postavljanju i provođenju lokalne agrarne politike, u sposobnostima i stavovima kadrova u društvenim gospodarstvima, u uviđanju značaja poljoprivrede i mogućnosti njenog razvoja, bili su od ne manjeg značaja od objektivnih. Ponegdje se zemlja privatnika ne može kupovati ni zbog same činjenice da u blizini nema društvenih poljoprivrednih proizvođača usprkos toga što možda postoje svi povoljni uvjeti i za kupovinu i za uspješnu proizvodnju u društvenoj režiji.

b) Zakup

Za razliku od kupovine, dinamike zakupa pokazuje mnogo veće varijacije:

Tabela 6

Zemlja uzeta u zakup od strane društvenih gospodarstava od 1955. do 1964. godine (u 000 ha)

Godina	Jugoslavija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uže područje Srbije	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1955.	97,5	1,8	0,4	11,1	2,7	1,6	3,2	74,7	1,8
1956.	125,6	4,2	0,6	15,6	25,5	2,3	5,1	70,6	1,6
1957.	112,7	2,0	0,6	14,7	24,1	1,2	1,4	68,9	0,1
1958.	193,3	1,9	0,4	13,4	35,5	1,7	1,2	58,9	0,3
1959.	136,5	1,0	1,2	16,0	36,8	1,4	3,1	75,2	1,2
1960.	187,4	2,3	0,4	24,4	43,8	5,8	6,6	101,8	2,1
1961.	152,9	2,8	0,2	21,6	13,1	6,7	6,4	98,6	3,5
1962.	116,7	1,3	0,4	9,7	6,5	6,9	5,3	83,1	3,3
1963.	115,2	0,8	0,1	9,6	13,6	7,6	7,7	66,9	8,8
1964.	78,5	0,6	0,1	4,1	4,0	5,9	5,8	48,9	9,1

Izvor: Statistički godišnjaci Jugoslavije 1956—1965. i bilteni SZS o društvenim gospodarstvima. Vršili smo zaokruživanje na 100.

Do 1960. zakupljene površine su se povećavale, a od tada se smanjuju. U 1964. godini u zakupu se nalazilo 19.000 ha manje nego u 1955. godini.

Jedan od razloga ovakvih oscilacija obima zakupljenih površina, koje se svode na dosta brzu tendenciju njihovog smanjivanja u posljednjim godinama, nalazi se u relativno visokoj zakupnini. Prosječna zakupnina po 1 ha iznosila je 1960. godine 15.000, 1961. — 18.000, 1962. — 20.000 i 1963. — 19.000.¹³ U istim godinama prosječne cijene zemlje bile su 50.000 (procjena), 59.000, 92.700 i 100.000. To znači da se je zakupnina kretala oko jedne trećine do oko jedne petine cijene zemlje. A to je »nenormalan« odnos. Na području Slavonije renta je 1959. iznosila 34.000 dinara, dok je cijena zemlje bila ispod 50.000 dinara.¹⁴ Prema jednoj anketi Jugoslavenske poljoprivredne banke,

¹³ Bilten SZS 334, str. 14.

¹⁴ Stipe Suvar, Svetozar Ljvada: Strukturne promjene u poljoprivredi SR Hrvatske, Agrarni institut, Zagreb 1963, str. 86—86 i 91—93.

renta i cijena zemlje kretale su se u 1962/63. godini u mnogim općinama u omjeru 1 : 2 i 1 : 3.¹⁵ Uopće, u našim poslijeratnim uvjetima uvelike se smanjio omjer zakupnine i cijene zemlje, što ima svoje višestruke društveno-ekonomske determinante.¹⁶ Društvena gospodarstva su pri ovakvom kretanju rente i cijene zemlje preferirala kupovinu, a nastojala su se osloboditi zakupa nad onim površinama, na kojima proizvodnja nije donosila dobit, nego često i gubitak.

Drugi razlog ogleđa se u činjenici, da su zakupljene površine najčešće sitne, udaljene i slabije kvalitete, nepogodne za primjenu suvremene agrotehnike. Ukoliko nisu imala mogućnosti da ovakve parcele kupe i grupiraju, društvena su gospodarstva raskidala ugovore. Na opadanje zakupa utjecalo je i osipanje broja općih poljoprivrednih zadruga i njihovo pripajanje dobrima i kombinatima, odnosno pripajanje njihovih ekonomija ovima.

Treći razlog leži u činjenici da privatni vlasnici nude zemlju u zakup na kraće vrijeme, najčešće na rok do pet godina. Društveno poljoprivredno gospodarstvo ne može odmah postići zadovoljavajuće prinose jer treba poboljšati bonitet zemlje (dubrenje, duboko oranje), a ako u poboljšanje boniteta ulaže, mora zemlju vratiti i prije nego što se ovo poboljšanje efektuira.

Prije 1960. godine gro zakupljene zemlje držale su seljačke radne zadruge. To su zapravo bile površine njihovih članova. Od te godine dominantnu ulogu među nosiocima zakupa dobivaju opće poljoprivredne zadruge. Kako se smanjivao broj seljačkih radnih zadruga (1964. godine bilo ih je još svega 16), a provodila fuzija općih poljoprivrednih zadruga, tako su i opadale površine u zakupu. U stvari, društvena su gospodarstva više uzimala zemlju u zakup, dok nisu stvoreni povoljniji uvjeti za kupovinu zemlje. A tada su u velikom dijelu kupljene upravo zakupljene površine ili se provodio fingirani zakup, da bi se ostvarila kupovina.

Ekonomsku opravdanost zakupa u proteklom razdoblju teško je procijeniti. Ipak, čini se da su rezultati bili pozitivni barem utoliko što su zakupom stvarani preduvjeti proizvodne i prostorne ekspanzije društvenih gospodarstava.

c) Komasa cija

Komasacija je u proteklom razdoblju najviše primjenjivana u Slavoniji i užoj Srbiji. U kraškim, brdskim i planinskim predjelima komasacija može imati ograničeni značaj ili se zbog konfiguracije tla i isprekidanosti obradi-

¹⁵ Novica Mitić, Melanija Jevdović. **Proširenje površina u društvenoj poljoprivrednoj proizvodnji**, Studije, analize i prikazi 2. JPB, Beograd 1963. str. 61.

¹⁶ Upozoravajući na činjenicu da je u Vojvodini cijena zemljišta danas za otprilike pet puta veća od zakupnine, dok su prije rata cijene zemlje bile u ovoj pokrajini i 25 i 30 puta veće od zakupnine, dr Obren Blagojević pored ostalog napominje: »Krupne društveno-ekonomske promene snažno su umanjile značaj vlasništva nad zemljom, i to kako u samoj materijalnoj stvarnosti (agrarne reforme, progresivni porezi, zakon o iskorišćavanju zemljišta, a posebno razne mere na području hidrosistema, koje ograničavanjem monopola u privređivanju, u stvari znače i ograničavanje samog vlasništva, mogućnost zapošljavanja i sticanja dohotka na drugoj strani, itd.), tako i u psihici seoskih masa (mešanje sa gradom, šire mogućnosti školovanja i perspektiva boljeg života u gradu, strah od bilo kakvog načina socijalizacije zemlje, itd.). Iz svih tih razloga cena zemlje u odnosu prema predratnom stanju nije ni približno onako porasla kao zakupnina. Kod ove poslednje porast cena poljoprivrednih proizvoda, deficitarnost tih proizvoda na tržištu i sve veća liberalizacija i cena i ostalih uslova prodaje, mnogo veće mogućnosti za davanje zemlje u zakup nego pre rata i slične okolnosti snažno deluju na njen porast.« — Dr Obren Blagojević, **Kupovina i zakup zemljišta — Jedan pogled na povećanje zemljišnog fonda u društveno organizovanoj proizvodnji SR Srbije**, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1963, str. 96.

vog zemljišta i ne može provesti. Tamo gdje je provedena, komasacija je u pravilu pridonijela većem ili manjem povećanju površina društvenih gospodarstava.

Na žalost, nisu sabrani tačni podaci koliko je društveni sektor pribavio zemljišta u postupcima komasacije. Mi možemo upozoriti na samo neke rezultate. Prema podacima ankete Jugoslavenske poljoprivredne banke, komasacijom su društvena gospodarstva pribavila 1960. godine 1.304 ha zemlje, 1961. godine 9.779 ha, 1962. godine 7.252 ha, a 1963. godine 5.236 ha. Ukupno to je 23.571 ha. Na račun naplate troškova provođenja komasacije dobijeno je 12.677 ha, a preostalih 10.884 ha predstavljaju otkrivene uzurpirane površine u društvenom vlasništvu. 83% zemlje dobijene komasacijom u 1962. godini bila je obradiva, a 83,7% u 1963. godini. Komasacija se provodila i u 1964. i 1965. godini, ali nam nisu poznati rezultati.

Komasacija se do sada pokazala kao oblik povećanja površina društvenog sektora koji je jeftiniji od direktne kupovine (u samoj komasaciji dolazi do indirektno kupovine, ali se otkrivaju i uzurpacije). A ona za društvena gospodarstva (i za privatna) ima prednosti u tome što istodobno znači grupiranje i uređenje površina, pa je tim više poželjna.¹⁷

d) Preuzimanje darovane zemlje

U cijelom poslijeratnom razdoblju dolazilo je do pojava da su pojedini privatni vlasnici svu ili dio svoje zemlje darivali društvenoj zajednici. Ove su pojave u stvari specifičan indikator koleracija socijalno-demografskih kretanja i promjena u vlasničko-posjedovnoj strukturi u poljoprivredi. Zemlju ponekad poklanjaju privatni vlasnici kojima je visina poreza na dohodak od poljoprivrede prepreka u ostvarivanju socijalnih prava po osnovu radnog odnosa ili nekom drugom osnovu (dječji dodatak, invalidska penzija, porodična penzija za roditelje učesnike NOB-e, stalna socijalna pomoć), zatim vlasnici koji zemlju ne mogu obrađivati uslijed starosti i nemoći i najzad vlasnici koji su nekuda odselili, zemlju napustili, ne obrađuju posjed i slično, a i dalje ih terete porezne obaveze. Ukoliko zemlju i ne daruju, privatni je vlasnici daju u besplatan zakup.

Raspoložemo podacima o ovom obliku povećavanja organiziranih površina društvenog sektora poljoprivrede samo za razdoblje od 1960. do 1964. godine. A teško je reći da li su i ti podaci potpuni. Oni potječu iz izvora Jugoslavenske poljoprivredne banke i Saveznog zavoda za statistiku (tabela 7).

Ovaj način podruštvljavanja nije imao tako veliki značaj, ali rezultati nisu bili za potcjenjivanje. Druga je stvar, što na dijelu poklonjene zemlje društvena gospodarstva nisu mogla proizvoditi, odnosno nisu imala računicu za to.

e) Preuzimanje napuštenog zemljišta privatnog sektora

Na osnovu Zakona o iskorištavanju poljoprivrednog zemljišta iz 1959. godine, u slučaju da privatni vlasnici ne primjenjuju agrotehniku koja je na

¹⁷ Podaci o komasaciji uzeti ili proračunati iz sljedećih izvora: Mitić, Jevđović, cit. rad u prednjoj bilješci, str. 74; Statistički pregled JPB, 3/64, str. 14 i 1/1965. str. 14.

dotičnom području moguća i društveno propisana (o tome odlučuju općinske skupštine), mogu se poduzeti i prinudne mjere, uključujući i oduzimanje zemlje na stanovito vrijeme. Oduzetu zemlju dobijaju na korišćenje društvena poljoprivredna gospodarstva.

Tabela 7
Povećanje površina društvenog sektora putem darivanja zemlje
u razdoblju 1960—1964.

Područje	1960.	1961.	1962.	1963.	(u ha)	
					Ukupno	
					ha	%
Jugoslavija	4.710	6.488	9.150	1.868	22.216	100
Bosna i Hercegovina	153	123	200	41	517	2,3
Crna Gora	10	8	9	—	27	0,1
Hrvatska	796	1.602	2.601	152	5.151	23,2
Makedonija	3.011	3.710	4.783	79	11.583	51,2
Slovenija	68	46	228	137	479	2,2
Srbija	672	999	1.329	1.405	4.405	20,0
uža Srbija	276	419	425	560	1.680	7,7
Vojvodina	382	562	887	877	2.676	12,1
Kosovo i Metohija	23	18	17	—	58	0,2

Izvori: Mitić, Jevđović, *Proširenje površina...*, 1963, str. 78. i drugi tekst istih autora, 1964, str. 30. S podacima očigledno nešto nije u redu, jer se mnogo razlikuju podaci za 1963. od onih za prethodne godine. Vjerojatno je posrijedi manja obuhvatnost ankete JPB za 1963. godinu.

Odredbe ovog Zakona do sada su malo primjenjivane. Međutim, preuzimanjem napuštene zemlje društvene su se površine ipak povećale za desetak hiljada hektara. Mi, istina, ne raspoložemo potpunim podacima ni o rezultatima ovog načina povećanja zemljišta društvenih gospodarstava, ali ovu konstataciju dovoljno potvrđuju podaci za prve četiri godine nakon donošenja spomenutog zakona. Prema podacima, što ih je prikupljala Jugoslavenska poljoprivredna banka, od 1960. do 1963. godine društvena su gospodarstva preuzimanjem zemljišta kojeg su privatni vlasnici napustili ili su ga se odrekli povećala svoje površine za 7.984 ha. Ovaj vid povećanja društvenih površina bio je relativno najprošireniji na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji i Hrvatskoj.

f) Uzimanje zemlje za porez

Porez na dohodak iz poljoprivrede često ne plaćaju vlasnici koji zemlju ne obrađuju, odselili su se, odsutni su i slično, a zatim ni oni koji nemaju sredstava za to, a to su u pravilu stari seljaci. Iako postoji pravna osnova da se za neplaćeni porez može oduzeti i zemljište, ovaj vid povećavanja površina društvenog sektora ipak se u proteklom razdoblju nije masovnije primjenjivao. To je i razumljivo, kada znamo da je osjetljivo socijalno i političko pitanje eksproprijacija onih koji stvarno ne mogu podmiriti porezne obaveze. A osim toga, društvena gospodarstva nisu ni mogla preuzimati takvu zemlju, jer bi morala sama podmiriti porez koji je veći od cijene zemlje, ili nisu imala uvjeta da zemlju obrađuju. Karakteristično je da je ovaj oblik povećanja svoju najveću primjenu našao u Hrvatskoj. Tri četvrtine ze-

mljišta uzetog za porez u godinama 1960—1963. nalazi se u Hrvatskoj. Inače, u četiri godine, od 1960. do 1963. ovim je načinom društveni sektor povećao površine za 3.714 ha.

g) Privođenje obradi površina koje se nalaze u društvenom vlasništvu

Poslije kupovine, osvajanje i privođenje obradi zemljišta koje se već nalazi u društvenom vlasništvu bilo je najznačajniji oblik povećanja obradivih površina društvenog sektora u razdoblju poslije 1958. godine.

Statistika prije 1959. godine nije pratila ovakvo povećanje obradivog zemljišta društvenih gospodarstava, pa zbog toga i ne postoje podaci o prostornoj i vremenskoj distribuciji njegovih rezultata do te godine.

Orijentacija na privođenje korištenju i obradi površina u društvenom vlasništvu, koje su bile obradive a nisu se obrađivale ili pak nisu bile obradive ali su se agromelioracijama mogle osposobiti za obradu, pojačala se tek u posljednjih četiri-pet godina. U tom vremenu ona je dala vrlo značajne rezultate. Evo podataka o dinamici i teritorijalnoj distribuciji novoosvojenih površina.

Tabela 8

Privođenje obradi novih površina

Područje	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	Ukupno	
							%	ha
Jugoslavija	31.768	46.781	32.271	10.556	14.917	11.929	148.222	100
Bosna i Hercegovina	2.534	5.120	2.431	691	1.087	982	12.845	8,7
Crna Gora	481	444	483	127	—	919	2.454	1,6
Hrvatska	8.221	10.782	5.863	2.486	4.029	2.907	34.288	23,1
Makedonija	5.712	13.367	15.252	2.009	1.160	912	38.412	25,9
Slovenija	901	1.559	1.109	1.195	1.137	1.024	6.925	4,7
Srbija	13.919	15.509	7.072	4.048	7.504	5.185	53.237	35,9
Uža Srbija	2.157	3.918	1.291	1.448	1.077	1.043	10.934	7,4
Vojvodina	3.950	7.981	3.395	1.898	4.732	1.484	23.440	15,8
Kosovo i Metohija	7.812	3.610	2.386	702	1.695	2.658	18.863	12,7

Izvori: Statistički godišnjaci Jugoslavije 1960—1965. i bilteni SZS o društvenim poljoprivrednim gospodarstvima.

Ovom načinu povećanja organiziranih društvenih površina pogodovali su u proteklom razdoblju neki pravni propisi, koji su u tu svrhu doneseni¹⁵ a vođena je i kreditna politika koja je ovaj način stimulirala.

Više od četvrtine novoosvojenih površina otpada na Makedoniju, no relativno najviše površina osposobljeno je za obradu na Kosovu i Metohiji.

I u osvajanju novih površina glavnu su ulogu imale opće poljoprivredne zadruge, premda ne tako izrazito kao u kupovini.

Prema našim proračunima, troškovi osvajanja 1 ha nove površine nisu bili veći od 50 tisuća u 1962, odnosno od 60—70 tisuća u 1963. godini. To bi, dalje, značilo da je osvajanje novih površina bilo jeftino i da se vjerojatno brzo isplatilo svugdje tamo gdje se na novim površinama doista počelo i proizvoditi primjenom moderne agrotehnike.

¹⁵ Odluka SIV-a o pregledu utrina, pašnjaka i drugih zemljišta pogodnih za privođenje kulturi u svrhu predaje poljoprivrednim organizacijama, Službeni list 51/62.

III

CINIOCI DOSADASNJE DINAMIKE I REZULTATA U POVEĆANJU DRUŠTVENIH POVRŠINA

1. Ponuda i cijene zemlje

Praksa podruštvljavanja zemljišta u razdoblju poslije 1954. godine zasnivala se na korišćenju brojnih, složenih i isprepletenih procesa u selu i na seljačkom gospodarstvu, u kojima dolazi do »odljepljivanja« sitnih proizvođača i poljoprivrednih porodica od zemlje.

Među tim činionicima, najznačajnije mjesto zauzimaju ponuda i cijene zemlje.

Poznato je da u seljačkoj poljoprivredi ne važe neki strogi »zakoni«, koji bi određivali cijenu zemlje i visinu rente. Cijena zemlje nije izraz vrijednosti, jer sama zemlja nije proizvod rada (iako rad može biti uložen u njeno privođenje kulturi i poboljšanje njene kakvoće). Cijena zemlje je u kapitalističkim uvjetima proizvodnje kapitalizirana renta, tj. ona je određena visinom rente i kamatnom stopom. Ali u seljačkoj parcelnoj poljoprivredi apsolutna renta u pravilu ne postoji. Kao što je objašnjavao Marx, seljak se u svojoj proizvodnji ne ravna ni prema profitu ni prema renti, a apsolutna granica eksploatacije zemlje na njega je »jedino najamnina koju sam sebi plaća po odbitku stvarnih troškova.«¹⁹

Marx je isticao da se cijena zemlje u uvjetima u kojima je zemlja jedini životni uslov sitnih vlasnika može popeti na takvu visinu da onemogućí proizvodnju. No čini se da je u prelaznoj etapi moguć i obrnut slučaj: da cijena zemlje može **pasti** do u bescijenje tada kada parcelni vlasnik ulazi u nove životne uslove i kada mu zemlja postaje ili samo djelomični oslonac ili konačno i teret, budući da za njenu eksploataciju pod datim uvjetima gubi ekonomski interes.

U jugoslavenskim suvremenim prilikama, u kojima se izražavaju »zakonitosti prelaznog razdoblja«, još su uvijek moguće i ispoljavaju se i jedna i druga od ovih tendencija.

Ipak je dominantna tendencija »obezvredivanja« zemlje, koja je u biti determinirana brzim općim procesom deagrarizacije seljaštva. Naravno, mnogi konkretni činoci omogućuju i izazivaju oscilacije, suprotna kretanja i paradoksalne pojave na međuseljačkom tržištu zemlje (u kupoprodaji i zakupu), a što se onda specifično reflektira i na posebno tržište zemlje na kojem je sitni privatni vlasnik prodavalac i zakupac, a društveno poljoprivredno gospodarstvo, kao agens moderne socijalističke proizvodnje, kupac i zakupac.

U cjelini, ponuda privatnovlasničke zemlje, do koje dolazi zbog brze deagrarizacije seljaštva, na prodaju i u zakup u proteklom razdoblju, od kada se ona »mogla« više — manje »slobodno« ispoljavati, tj. od donošenja Zakona o prometu zemljišta i zgrada 1954, bila je relativno visoka i nadmašivala je i potražnju u međuseljačkom prometu i potražnju društvenih poljoprivrednih gospodarstava. Pri tom su se ispoljile slijedeće pojave, karakteristične za kretanje te ponude:

¹⁹ Marx, *Kapital*, III, Iat., str. 742, 747.

- ponuda je bila najveća u krajevima u kojima je deagrarnizacija bila najbrža, odnosno u kojima je agrarna naseljenost najmanja, a to su upravo ravničarski krajevi, gdje je zemlja najbolja i gdje je društveni sektor najviše zainteresiran za njeno preuzimanje;
- cijene i rente kretale su se u velikim varijacijama ovisno o cjelokupnoj konstelaciji društveno-ekonomskih odnosa po pojedinim područjima, pa i u svakom selu zasebno;
- cijene i renta postupno su rasle s porastom cijena poljoprivrednih proizvoda (mada proporcionalno sporije);
- cijene u međuseljačkom prometu bile su u pravilu veće od onih koje je društveni sektor nudio i po kojima je kupovao i zakupljivao zemlju;
- na kretanje obima ponude odražavale su se stopa zapošljavanja, brzina migracije u gradove i konjunktura na tržištu poljoprivrednih proizvoda;
- činioci usporavanja ponude prvenstveno su bili niski dohoci zaposlenih radnika — seljaka, nesređenost tržišta poljoprivrednih proizvoda, skok cijena i inflatorne tendencije u cijeloj privredi;
- obim i uvjete ponude po područjima formirali su i činioci kao što su mogućnost ubiranja diferencijalne rente, intraruralne migracije i eksodus seoske omladine;
- na obim i uvjete ponude djelovali su brojni socijalno-ekonomski činioci na seljačkom gospodarstvu i u seljačkoj porodici, odnosno u porodici seljaka — radnika i onih koji su još privatni vlasnici zemlje ali je više sami ne obrađuju.

Podaci o međuseljačkom prometu zemlje svjedoče o tome da je on u proteklom razdoblju bio relativno velik po broju učesnika (popis poljoprivrede 1960).

U 1959. godini je gotovo 700 hiljada ili 26% gospodarstava u Jugoslaviji učestvovalo u međuseljačkom prometu zemlje, i to s oko 500 hiljada ili 4,5% ukupnih površina u privatnom vlasništvu. U Vojvodini je u zemljišnom prometu učestvovalo čak 40,6% individualnih gospodarstava i u tom prometu bilo je 9% površina privatnog sektora.

Promjene socijalne strukture bez sumnje su činile glavnu podlogu ovog prometa. Sasvim ili djelomično deagrarnizirana domaćinstva otuđivala su ili davala u zakup zemlju, a njima se pridružuju i ona koja više uopće nemaju radne snage i opreme (staračka). U ravničarska i prigradska područja na posjede onih koji su šelili u grad i otuđivali zemlju dolaze migranti iz brdskih i planinskih rejona, u kojima postoji visoki agrarni pritisak. A zemlju kupuju i zakupljuju oni privatnici koji isključivo od nje žive, oni koji imaju više radne snage, stoke i opreme nego što im je potrebno za obradu vlastite zemlje, i, najzad, oni koji su se orijentirali na robnu proizvodnju kao na glavni put stjecanja većeg dohotka i koji s tom svrhom investiraju i u proširenje površina.

Budući da su cijene zemlje bile određene odnosom između ponude i potražnje, a ovaj je odnos opet određen stupnjem agrarnog pritiska, cijene su se po pojedinim područjima vrlo mnogo razlikovale. Kao što smo napomenuli, upravo tamo gdje je zemlja najkvalitetnija, u sjevernim ravničarskim područjima, ona je bila i još je uvijek najjeftinija. A u područjima u kojima

je ona manje plodna, u brdskim i kraškim krajevima i uopće svugdje tamo gdje je agrarni pritisak još visok i gdje seljačko stanovništvo nema većih mogućnosti da se zaposli izvan svog gospodarstva, ona je kudikamo skuplja. I to je jedan paradoks do kojeg dolazi unutar procesa brze dezintegracije seljačkog posjeda pod utjecajem općeg socijalističkog razvoja našeg društva. Ova je pojava u stvari izraz neravnomjernog ekonomskog razvoja po regijama, a što je opet posljedica naslijeđenog stupnja razvoja.

Međutim, to ne znači da na cijenu zemlje u nas ne utječu i neposredno ekonomski činioci, kao što su obje diferencijalne rente. Upravo zbog mogućnosti ubiranja diferencijalnih renti, cijene zemlje u pravilu su visoke u povrtlarskim prigradskim rejonima, na području hidrosistema i u jadranskom primorskom pojasu.

Ovakvo kretanje ponude i cijena zemlje pogoduje ekspanziji društvenog sektora i kupovanju i zakupljivanju zemlje od strane društvenih poljoprivrednih gospodarstava utoliko što je ponuda zemlje najveća, dok su njene cijene najmanje upravo u onim područjima gdje i postoje najpovoljniji uvjeti za razvoj društvenog sektora i gdje je taj sektor i sada najviše prisutan. Nepovoljni uvjeti za kupovinu i zakup zemlje su na onim područjima, na kojima je društveni sektor danas neznatno razvijen, ali na kojima on ujedno ima i druge nepovoljne uvjete za razvoj.

2. Ostali činioci na individualnim gospodarstvima

a) Polovična deagrarnizacija

Jedan od najvažnijih činilaca koji su usporavali i smanjivali ponudu zemlje društvenim gospodarstvima bili su relativno niski dohoci iz radnog odnosa kod seljaka — radnika, koji su 1960. godine živjeli na 41% individualnih gospodarstava i koji su držali oko 35% sveg zemljišta privatnog sektora. Osim toga, seljaci — radnici (ili radnici — seljaci) osjećaju se nesigurnim na svojim radnim mjestima s obzirom na opasnosti da ta mjesta izgube, jer su obično prvi na udaru prilikom redukcije radne snage. Nemogućnost preseljenja u grad zbog poteškoća da dođu do stana, daleko većih troškova života, a i opasnosti da im ostali ukućani ostanu neuposleni daljnji je činitelj koji dovodi do toga da seljaci — radnici još relativno čvrsto drže zemlju kao »rezervu«, pa čak mnogi i kupuju zemlju.

Ovakav dvostruki status i protivrječnost interesa kod seljaka—radnika, koji se za sada sporo, i tek putem školovanja svojeg potomstva, potpuno deagrarniziraju bio je do sada vrlo snažni objektivni činitelj usporavanja i otežavanja prijelaza zemlje u vlasništvo i posjed društva.

b) Neriješen problem starih seljaka

Usljed velikih migracija, masovnog školovanja omladine i posljedica rata, u posljednjem deceniju u Jugoslaviji se sve akutnije počeo ispoljavati problem starih seljaka. Njih ima sve više i čak se može očekivati, ako se produže dosadašnje tendencije u mijenjanju socijalne strukture, da će oni u bliskoj budućnosti postati dominantna grupa među seljacima. Ionako niske proizvodne sposobnosti njihovih gospodarstava brzo se svode na minimalne. Nedostaje radna snaga, koje je nekada na svim seljačkim posjedima bilo

u izobilju, a i danas je ima previše na seljačkim imanjima u krajevima u kojima je prirodni priraštaj visok, zapošljavanje izvan gospodarstva sporo, a školovanje omladine nezadovoljavajuće.

Budući da društvena zajednica nije još ni uočila pravi značaj ove senilizacije u poljoprivredi, a kamoli mu potražila neko rješenje, iako je tu i tamo bilo riječi o uvođenju komencije i o penzionom osiguranju starih seljaka, razumljivo je da u proteklom razdoblju nije došlo ni do većeg transfera zemlje što ju stari seljaci drže u vlasništvo i posjed društva.

c) Stupanj specijalizacije gospodarstava i razvijenost kooperacije

Seljačka je poljoprivreda u pravilu svaštarska. U pojedinim krajevima ona može, međutim, u znatnoj mjeri postati i monokulturna (vinogradarstvo, povrće, hmelj, duhan), ukoliko postoje stabilni i povoljni uvjeti da se glavni proizvod plasira na tržište, a on inače najbolje uspijeva u lokalnim klimatskim i pedološkim prilikama. U našoj je zemlji specijaliziranost proizvodnje na sitnim zemljišnim gospodarstvima u cjelini mala. To ne omogućuje da ona u većoj mjeri otuđuju površine, koje bi pod uvjetima optimalne specijalizacije na određene kulture i proizvode bile inače suvišne.

Pod utjecajem konjunktura na tržištu poljoprivrednih proizvoda, kao i zbog mogućnosti ubiranja diferencijalne rente, a najviše zbog razvoja kooperacije, u kojoj su društvena gospodarstva u stvari istupala kao organizatori proizvodnje na individualnim gospodarstvima, u posljednjem je deceniju došlo do nešto izrazitije specijalizacije na određenim područjima i kod određenih grupa gospodarstava.

Ova je tendencija, međutim, bila relativno ograničena i nije u većoj mjeri pridonijela »oslobodenju« ratarskih površina. Nedovoljno proširena društveno organizirana proizvodnja (kooperacija) nije mogla znatnije utjecati na orijentaciju gospodarstava da otuđuju površine pod žitima, i pored toga što gospodarstva uglavnom nisu imala neke realne mogućnosti da sama proizvodnju povećaju. Stoga društveni sektor do sada nije uspio preuzeti znatne površine koje su s obzirom na ukupnu proizvodnju u stvari »mrtvi kapitali«, jer ne daju iole značajniju proizvodnju.

d) Dominacija naturalne potrošnje

I pored vrlo značajnih promjena u strukturi njihove ishrane i uopće potrošnje, kod poljoprivrednih domaćinstava još dominira naturalna potrošnja. Snabdijevanje seoskih naselja poljoprivrednim proizvodima preko suvremene trgovinske mreže gotovo da se i nije još pojavilo, što mnoga domaćinstva čiji su članovi zaposleni a žive u selima sa svoje strane sili da zadržavaju zemljište, koje bi inače potpuno ili dijelom otuđili. Takva domaćinstva i dalje zadržavaju zemlju, kako bi vlastitom proizvodnjom osigurala svakodnevne proizvode. Pored toga, na tržištu su poljoprivredni proizvodi skupi, što naročito pogađa ljude sa slabijom kupovnom moći. A to su najčešće upravo oni koji žive u selima i na periferijama gradova, pa se oni tim više oslanjaju na svoje male posjede i okućnice.

3. Činioci kod društvenih gospodarstava i ostalih društvenih subjekata

a) Financijske mogućnosti

Među činiocima koji su najviše utjecali na dinamiku i rezultate u povećavanju obradivog fonda zemlje u društvenom vlasništvu i posjedu na prvo mjesto svakako dolaze financijske mogućnosti društvenih gospodarstava. Prvo što treba u ovom pogledu reći je to da su ove mogućnosti u cijelom razdoblju poslije 1953. bile relativno male, premda su one postupno rasle. Da kupovina, melioracije, komasacija i arondacija nisu u izvanredno visokom postotku kreditirane sredstvima cijele društvene zajednice, a dijelom i nižih društvenopolitičkih zajednica, rezultati bi bili kudikamo manji. Mnoga su gospodarstva neprestano poslovala s gubicima. Od 1957. godine društvena su se gospodarstva orijentirala na zadatke brzog tehnološkog revolucioniranja proizvodnje, pa u takvim prilikama nisu mogla odvajati iole veća sredstva u proširenje svojih površina. Škare cijena na štetu poljoprivrede, koju je onda trebalo spasavati premijama i regresima i neprestano sanirati njene gubitke, nepovoljan položaj poljoprivrede u sistemu, usitnjenost društvenih gospodarstava, nesređeno tržište ostavljali su društvenu poljoprivredu u položaju nesposobnosti za svaku značajniju proširenu reprodukciju i ujedno je podvrgavali administriranju, kako je ekonomski zakoni ne bi »pokopali«.

Ipak se situacija postupno popravljala. Društvena su gospodarstva u posljednjem deceniju i pored svega postigla velike uspjehe u ovladavanju industrijskim metodama proizvodnje, uvođenju mehanizacije, podizanju prinosa, snižavanju troškova i podizanju produktivnosti rada.

Podizanjem cijena poljoprivrednih proizvoda (od 1960. do 1965. godine za 100%), kreditnim i drugim financijskim olakšicama, te uslijed određene stabilizacije proizvodnih uspjeha, društvena su gospodarstva u posljednjih nekoliko godina došla u povoljniji položaj, iako još osjećaju akutne probleme otplate anuiteta, nadoknađivanja gubitaka, prikupljanja sredstava za jaču proširenu reprodukciju. Pomanjkanje učešća za dobivanje kredita bilo je, međutim, glavni razlog da se u prošlim godinama nisu ostvarivali planovi ni u pogledu povećanja obradivih površina, te su i veliki iznosi već odobrenih kredita ostajali neutrošeni.²⁰

b) Organizacione pripreme

Dinamika i rezultati u povećanju zemljišnog fonda društvenih gospodarstava uvelike su ovisili i o organizacionim pripremama samih društvenih gospodarstava.

Većina gospodarstava nije imala planove o osvajanju, zakupljivanju, kupovini, grupiranju zemljišta, koji bi proizlazili iz dugoročnih planova cjelokupnog razvoja gospodarstva i koji bi ovima bili određeni, kao neophodni. Društvena su gospodarstva slabo ili nikako proučavala i socijalno-ekonomske pojave i kretanja u svom arealu, kao i karakteristična obilježja agrarne strukture. Ona su u kupovine i druge mjere često ulazila nasumce, kampanjski, nepripremljeno, bez dobre dokumentacije i čvršćih kalkulacija, pa stoga nisu ni postizala zadovoljavajuće rezultate.

²⁰ Jože Ingolič, O nekim problemima i zadacima u ostvarivanju politike razvoja poljoprivredne proizvodnje i društvenih odnosa, časopis Ekonomika poljoprivrede, 7—8/1965, str. 488.

Neorganizirane i kampanjske kupovine također su utjecale na povećanje cijena zemlji u nekim rejonima.

Zemlja se nerijetko kupovala, zakupljivala i meliorirala, a da nije bilo uvjeta za rentabilnu ili bilo kakvu proizvodnju na njoj.

U jednom dijelu društvenih gospodarstava nije se ni u ovom domenu — proširenja površina — polazilo od jasne računice da li i koliko određena investicija povećava dohodak, a bez toga nije moglo biti ni pravog interesa neposrednih proizvođača za mjere u cilju povećanja obradivog fonda zemljišta.

c) Društvenopolitička orijentacija

Prvi programski dokumenat u kojem je orijentacija na nove načine povećavanja površina društvenih gospodarstava izričito formulirana i u kojem je istaknuta potreba da se povećava obradivo zemljište u društvenoj proizvodnji bila je Rezolucija Savezne narodne skupštine od 29. IV 1957. godine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva.

Poslije toga je ovakva orijentacija razrađena na IX plenumu SO SSRNJ, održanom 1959. godine, na kojem je Edvard Kardelj podnio opsežan referat o problemima socijalističke politike na selu. Tada je istaknuto da društveno-ekonomski procesi u selu imaju, pored ostalog, za posljedicu i značajan promet zemlje, što društvena gospodarstva treba da koriste za kupovinu i zakupljivanje zemljišta ukoliko se na njoj može postići rentabilna proizvodnja.²¹ Odluke ovog plenuma bile su podloga snažnije orijentacije cijele društvene zajednice i svih nosilaca agrarne politike na stvaranje povoljnijih uvjeta za povećanje površina društvenih gospodarstava, što je u slijedećim godinama i dalo dobre rezultate.

Najznačajniji utjecaj na ubrzanje dinamike povećavanja obradivog fonda društvenog zemljišta i na stvaranje povoljnijih materijalnih, pravnih i drugih uvjeta za povećavanje imao je, nesumnjivo, IV plenum CK SKJ u 1962. godini. U kraćem vremenu poslije tog plenuma postignuti su na ovom području veći rezultati nego u cijelom razdoblju koje je plenumu prethodilo, što najbolje pokazuje od kolikog je značaja opća društvenopolitička orijentacija i angažiranje subjektivnih snaga.

Na nizu općih političkih skupova i u nizu programskih dokumenata od 1962. do 1965. godine u osnovi je ponavljana orijentacija, što je zauzeta na IX plenumu SO SSRNJ 1959. godine i IV plenuma CK SKJ 1962. godine.²²

Opća društvenopolitička orijentacija, u osnovi izgrađena 1959. godine, bila je vrlo značajan činilac ubrzanja dinamike povećanja i veće uspješnosti rezultata u proširenju društvenog obradivog zemljišta. To se posebno ogledalo u stvaranju sve povoljnijih kreditnih, pravnih i ekonomskih uvjeta za povećavanje obradivih površina u društvenom vlasništvu i posjedu, a i u sinhronizaciji i pojačanju djelatnosti svih nosilaca agrarne politike, kako bi se u ovoj oblasti postigli što bolji rezultati.

No, moglo bi se primijetiti da je u ovoj pozitivnoj društvenopolitičkoj orijentaciji bila prisutna i jedna krupna slabost: ona ipak nije bila detaljnije

²¹ Edvard Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd 1959, str. 142—149.

²² Četvrti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1962, str. 164—165 i 202; *Aktuelni problemi sela i zadaci Socijalističkog saveza*, četvrti plenum SO SSRNJ, Beograd 1963, str. 42; *Rezolucija o razvoju poljoprivrede*, Službeni list SFRJ, 31/64; *rezolucije republičkih kongresa SK*, u knjizi *Kongresi Saveza komunista republika*, Beograd 1965, str. 52, 181, 246, 314—315, 389.

razrađivana, niti se oslanjala na iole obimnija proučavanja praktičnih mogućnosti i efekata. To je umanjivalo njenu efikasnost. A u praksi je dolazilo i do neusklađenosti mjera, pa čak i suprotnosti interesa pojedinih nosilaca agrarne politike.

d) Financijske i pravne mjere društvene zajednice

Osim zakupa, svi drugi oblici povećavanja obradivog zemljišta u društvenom vlasništvu i posjedu najvećim su dijelom kreditirani iz sredstava federacije. Kreditiranje kupovine zemlje iz sredstava bivšeg Općeg investicionog fonda počelo je 1959. godine, a u slijedećim su godinama uvjeti kreditiranja postajali sve povoljniji.

Uočeno je da su u kreditnoj politici, i pored njenog usavršavanja, dolazile do izražaja slijedeće slabosti:

- spora i teška procedura pribavljanja kredita;
- kruto limitiranje troškova i cijena osposobljavanja, pribavljanja i opremanja zemljišta;
- zanemarivanje kreditiranja dodatnih ulaganja u opremu, poboljšanje boniteta zemlje, naknade za zgrade i građevinske objekte, voćnjake i slično.

Bilo je previše administriranja u postupku pribavljanja kredita, što je pricinjalo teškoće samim gospodarstvima, povećavalo troškove, tražilo veliki utrošak radnog vremena i uopće djelovalo destimulativno na interes i planove društvenih gospodarstava u pogledu ekspanzije njihovih površina. Ovakva je procedura ujedno bila i izraz nepovjerenja društvenih kreditora u investicionu politiku i poslovanje društvenih gospodarstava, a uklapa se u opći sistem administrativnog tutorstva nad društvenom poljoprivredom.

Krutost u odobravanju kredita za troškove pribavljanja zemljišta očitovala se prije svega u jednoobraznom »priznavanju« cijena zemlje i troškova njenog krčenja, arondiranja, komasiranja za cijelo područje Jugoslavije, i pored golemih razlika u faktičnom kretanju tih troškova i cijena, a i različitoj rentabilnosti ulaganja. Specifična proizvodnja može npr. na 1 ha zemlje u jadranskom području pružiti veće financijske rezultate nego na 20 ha zemlje u Vojvodini, a da se o drugim područjima i ne govori. To se u kreditnoj politici nije uzimalo u obzir.

Društvena su se gospodarstva suočavala s velikim indirektnim investicijama u kupovinu, agromelioriranje, arondiranje, komasiranje. Kreditna je politika nedovoljno respektirala ove dodatne investicije.

Nesređeni imovinsko-vlasnički odnosi u našoj poljoprivredi i razne proceduralne poteškoće, koje su proizlazile iz neelastičnosti, a i zastarjelosti raznih propisa o imovinskim i agrarnim odnosima, bitno su usporavali i destimulirali povećavanje površina društvenog sektora.

e) Djelovanje lokalnih nosilaca agrarne politike

Premda su praksa i iskustva lokalnih nosilaca agrarne politike na povećanju obradivih površina društvenog sektora bili vrlo raznoliki, te su varirali u širokom rasponu pozitivnih i negativnih primjera, u cjelini se može kon-

stairati da ipak u većini komuna lokalne koncepcije agrarne politike ili uopće nisu postojale, ili se nisu dovoljno realizirale ili nisu bile adekvatne i dobro razrađene. Pomanjkanje tih koncepcija, odnosno njihove slabosti, uz činjenicu da u mnogim komunama nije bilo ni društvenih poljoprivrednih gospodarstava koja bi bila sposobna za suvremenu i rentabilnu proizvodnju, te slab interes samih komuna i društvenih institucija i organizacija u njima za poljoprivredu i njen preobražaj, sve je to uvelike usporavalo dinamiku proširivanja površina društvenog sektora. Mnoge su komune problemima razvoja poljoprivrede na svom području pristupale s fiskalnog stajališta. Stoga one, osim deklarativno, i nisu nešto činile u pravcu stvaranja i širenja socijalističkog sektora poljoprivrede. Svoju su privrednu politiku u pravilu usmjeravale na podizanje i širenje industrije i onda kada za to nije bilo iole povoljnijih uvjeta. Do najnovijeg vremena, a pitanje je da li je takav mentalitet uopće i prevladan, u gotovo svakoj komuni se smatralo da bilo kakva tvornica donosi privredni i društveni preobražaj, a da poljoprivreda ne može ništa pružiti osim ostajanja u siromaštvu i nerazvijenosti. Nerijetko su organi komune otežavali i ometali proširenje društvenog sektora odnosno prelaženje zemlje iz privatnog u društveno vlasništvo, zbog toga što to smanjuje njihove porezne prihode (odbijanje suglasnosti za cijene u kupoprodaji, odbijanje da se prihvati zemlja koju su privatni vlasnici darivali).

Ovdje se radi o koliziji sebičnih interesa komune i općih interesa društva. Evo primjera koji to može ilustrirati podacima. PIK »Đakovo« platio je 1964. godine 811 milijuna društvenih obaveza, što je činilo 10% njegovog ukupnog prihoda. Te su obaveze raspoređene ovako: općini je išlo 23,2%, republici 11,8%, federaciji 11,3, socijalnom osiguranju, komorama, udruženjima i drugima 53,7%. Dakle, općina dobiva 23,2%. Međutim, općina ubire **cijeli** porez i prirez individualnih gospodarstava. Pri ovakvoj raspodjeli općina nije bila zainteresirana za razvoj društvenog sektora, već »za razvitak seljaka, za njegovo podržavanje i životarenje«. Zbog toga je postojalo — i vjerojatno još postoji — stalno trvenje između kombinata i općine u pogledu područstvljavanja zemlje.²³

Općine su stavljale zabrane na isplatu cijene zemlje svima koji su dugovali porez, što je smanjivalo ponudu zemlje na prodaju društvenim gospodarstvima.

Međutim, mnoge su se općine zalagale za što brže i uspješnije povećanje površina društvenih gospodarstava i na razne su načine ovima pomagale u tom cilju. U posljednjim godinama neke su općine osnivale posebne komisije za ažuriranje katastarske evidencije i za kupovinu zemlje i raznim mjerama olakšavale transfer zemlje iz privatnog u društveno vlasništvo. U mnogim općinama su značajnu ulogu odigrale društveno-političke organizacije, stvarajući političke preduvjete i organizirajući subjektivne snage na zadacima ekspanzije društvenih površina u okviru politike socijalističkog preobražaja poljoprivrede.

Nedovoljno proučavanje i poznavanje lokalnih ekonomskih i društvenih uvjeta u cilju njihovog korišćenja za područstvljavanje zemlje i poljoprivrede bilo je jedna od ozbiljnih prepreka većih rezultata.²⁴

²³ Primjer je uzet iz izlaganja direktora PIK »Đakovo« na savjetovanju o poljoprivredi u GO SSRN Hrvatske, juni 1965. godine.

²⁴ Detaljna analiza područstvljavanja zemlje i proširenja površina društvenih gospodarstava s obzirom na lokalne uvjete sadržana je u studiji: Načini i putevi povećanja zemljišnih površina u vlasništvu i posjedu društva (komparativna analiza na primjeru deset poljoprivrednih orga-

IV

EKONOMSKO-PROIZVODNI EFEKTI POVEĆANJA OBRADIVIH
POVRŠINA DRUŠTVENIH GOSPODARSTAVA

U ocjeni ekonomsko-proizvodnog značaja povećanja obradivih površina društvenih gospodarstava bitni su odgovori na slijedeća dva pitanja: da li se u društvenom sektoru postiže relativno veća proizvodnja, pa se time smanjuje ili postupno i otklanja deficitarnost ukupne poljoprivredne proizvodnje i da li i koliko se povećanje učešća društvenog sektora u ukupnoj tržišnoj proizvodnji zasniva na samom povećanju fonda zemlje. Usporedbom učešća površina i proizvodnje društvenih gospodarstava u ukupnim površinama i proizvodnji u posljednjim godinama mi ćemo moći u grubim crtama izvući zaključak u kojoj je mjeri veće učešće u proizvodnji posljedica intenzifikacije proizvodnje, a u kojoj posljedica **ekspanzije** površina.

Tabela 9

Učešće društvenog sektora u ukupnim obradivim površinama,
u ukupnoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje
i u vrijednosti tržišne proizvodnje 1956—1964.

Godina	Obradive površine*	Indeks	Vrijednost proizvod.**	Indeks	Vrijednost tržišne proizv.***	Indeks
1956.	7,6	100,0	10,4	100,0	9,9	100,0
1957.	8,1	106,5	11,2	107,7	9,3	93,9
1958.	8,4	110,5	11,7	112,5	11,1	112,1
1959.	8,9	111,7	12,6	121,2	18,6	187,8
1960.	10,0	131,6	16,3	156,7	20,4	206,1
1961.	11,2	147,3	18,1	174,0	21,4	216,1
1962.	11,4	150,0	21,4	205,8	24,3	245,5
1963.	12,4	163,2	22,1	212,5	23,9	241,4
1964.	13,3	175,0	24,7	237,5	23,3	235,3

Izvori: Statistički bilten 228, SGJ 1963, 1964. i 1965.

* Nisu izdvojene tzv. neorganizirane površine.

** Nisu uračunate premije koje je dobivao društveni sektor.

*** Učešće društvenog sektora u ukupnoj vrijednosti tržišne proizvodnje proračunato je stavljanjem u odnos vrijednosti otkupa društvenog sektora i ukupne tržišne vrijednosti, koju čine a) otkup društvenog sektora, b) otkup privatnog sektora, c) međuseljački promet, d) seljačka pijaca. Elementi pod c) i d) proračunati su ekspanzijom podataka ankete seljačkih gospodarstava, što ju provodi SZS, na 2,618.000 gospodarstava (popis poljoprivrede 1960.). Za godine 1956—1962. preuzeli smo ove proračune o ukupnoj tržišnoj proizvodnji iz rada dra Vladimira Stipetića **Jugoslavensko tržište poljoprivrednih proizvoda**, Beograd 1964, str. 63, dok smo proračune za 1963. i 1964. izvršili sami.

**** Uzeta je vrijednost proizvodnje po principu tzv. čiste djelatnosti, a ne po tzv. organizacionom principu, koji se primjenjuje od 1961. godine. Statistički godišnjaci sadrže podatke i po prvom i po drugom principu, a mi smo i za godine 1961, 1962. i 1963. izabrali podatke po principu čiste djelatnosti, tako da su podaci za sve godine uporedivi. Jedino za 1964. nismo raspolagali podacima po principu čiste djelatnosti, pa smo primijenili proporcije iz 1963. da bi se vrijednost iskazana po organizacionom principu svela na vrijednost po principu čiste djelatnosti.

Kako vidimo, učešće društvenog sektora u vrijednosti ukupne poljoprivredne proizvodnje kretalo se u posljednjih nekoliko godina na gotovo dva puta višoj razini nego što iznosi učešće obradivih površina društvenog sek-

nizacija i komuna), čiji su autori Vlado Cvjetičanin, Svetozar Livada i Stipe Suvar, a koju je izdala — u svojoj seriji Studije, analize i prikazi — Jugoslavenska poljoprivredna banka, Beograd, novembar 1963.

tora u ukupnim obradivim površinama. Proizvodnost i robnost društvenog sektora neprestano su se povećavale, što se lako razabire na osnovu činjenice da su se površine sporije povećavale nego vrijednost ukupne i tržišne proizvodnje ovog sektora.

Zapažamo, međutim, izvjesnu stagnaciju učešća društvenog sektora u vrijednosti ukupne tržišne proizvodnje u posljednje tri godine. No to je prvenstveno posljedica činjenice da su u ovom razdoblju proporcionalno više porasle cijene onih proizvoda, u čijoj proizvodnji društveni sektor manje učestvuje (stočni proizvodi, povrće, voće). A s obzirom da su malo-prodajne cijene u međuseljачkom prometu i na seljačkoj pijaci veće nego u otkupu, učešće društvenog sektora stvarno je još veće, što bi se pokazalo kad bi se provele tačne korekcije. No za našu svrhu dovoljni su i ovi globalni podaci.

Ovi su podaci dovoljni da posvjedoče proizvodni i tržišni značaj jačanja društvenog sektora, ali oni još precizno ne pokazuju to kakav efekat u proizvodnji i na tržištu ima povećanje površina društvenog sektora. Taj ćemo efekat dobro uočiti, ako usporedimo kretanje tržišne proizvodnje i obrađenih površina, odnosno vrijednost tržišnih viškova po jedinici obrađene površine (po 1 ha) na privatnom i društvenom sektoru.

Tabela 10

Vrijednost tržišne proizvodnje po 1 ha na društvenom i privatnom sektoru (u 000)

Godina	Poljoprivreda ukupno	Društveni sektor	Privatni sektor	
			ukupno	otkup
1956.	28,3	34,7	27,8	10,9
1957.	36,8	42,3	36,2	14,3
1958.	37,0	49,4	35,8	14,3
1959.	44,9	93,3	40,1	19,5
1960.	48,0	97,9	42,3	20,7
1961.	55,3	105,6	49,3	23,6
1962.	64,6	137,2	55,1	26,3
1963.	82,3	158,6	71,6	33,5
1964.	107,6	192,2	95,3	41,9

Izvori: Za godine 1956—62. kod dra Stipetića. Jugoslavensko tržište poljoprivrednih proizvoda, str. 64, za 1963. i 1964. g. SGJ 1964. i 1965.

Vidimo da se iz godine u godinu proporcionalno povećavala vrijednost tržišne proizvodnje na društvenom sektoru. Dok je 1956. robna proizvodnja u društvenom sektoru po jedinici površine bila za svega 25% veća od one na privatnom sektoru, 1964. godine ona je bila za 201,7% veća. U odnosu na tu istu godinu robnost na društvenom sektoru po jedinici površine povećala se za 553,9% u 1964. godini, a na privatnom za 342,8%.

Ovi podaci uvjerljivo indiciraju jednu vrlo važnu činjenicu: **povećanje obradivih površina društvenih gospodarstava nije smanjivalo tržišne viškove po jedinici površine, naprotiv ti su viškovi dosta brzo rasli.** Stoga se samo možemo složiti sa zaključkom koji u povodu ovih podataka daje V. Stipetić »da je proširenje društvenih gospodarstava jedan od esecijalnih faktora

koji treba da omogući povećanje količina na jugoslavenskom tržištu poljoprivrednih proizvoda.²⁵

Povećanje obradivih površina društvenih gospodarstava izaziva, dakle, odgovarajuće povećavanje ukupne poljoprivredne proizvodnje, a pogotovo proizvodnje za neposredne tržišne potrebe.²⁶ Pri tom su, naravno, neophodna znatna dodatna ulaganja u novoosvojene ili otkupljene i prikupljene površine društvenog sektora, kako da bi se te površine uredile i centralizirale i da bi se poboljšao njihov kvalitet tako i da bi se nabavila moderna oprema. No, već i sama činjenica da zemljišne površine prelaze u društvene uvjete korišćenja ima veliki proizvodno-ekonomski značaj, budući da se i u slučaju minimalnih dodatnih ulaganja proizvodnja na njima u pravilu povećava već zbog toga što je minimum tehničko-tehnološke snage i sposobnosti društvenog sektora, barem kod ratarskih kultura, veći od maksimuma kod privatnog sektora.

S obzirom na veću relativnu robnost društvena su gospodarstva već stekla dominantno mjesto u snabdijevanju tržišta nekim najvažnijim proizvodima i grupama proizvoda.

Naročito je značajno da društvena gospodarstva osiguravaju za tržište više od dvije trećine žita i mljeka, a i u snabdijevanju tržišta industrijskim biljem i stočnim proizvodima njihova je uloga proporcionalno vrlo velika.

Ovdje bismo posebno istakli ekonomski efekat kupovine zemlje od strane društvenog sektora. U tom smislu iznosimo nekoliko grubih indikacija.

Samo na uvoz pšenice u 1961, 1962, 1963. i 1964. godini naša je zemlja utrošila 78 milijardi i 751 milijun dinara. To znači da kupovina 399.000 ha u razdoblju od 1954. do kraja septembra 1965. nije stajala niti polovicu iznosa koji je utrošen na kupovinu pšenice u inozemstvu u samo četiri godine.

Jugoslavija je u 1965. godini potrošila 87 milijuna dolara za uvoz pšenice. To znači da izdaci za dosad kupljenu zemlju iznose trećinu iznosa za uvoz pšenice u 1965. godini. Doduše, i ovo je vrlo gruba ocjena, jer bi trebalo odstraniti faktor inflacije da bi se dinar u prošlim godinama mogao upoređivati s dinarom u ovoj — 1965. godini — poslije privredne reforme. Međutim, računamo li dinar i po starom kursu, proizlazi da iznos utrošen za kupovinu zemlje u cijelom razdoblju od 1954. do 1965. godine dostiže tek polovinu iznosa koji je utrošen za uvoz pšenice samo u 1965. godini.

Prosječna razlika u prinosima pšenice na društvenim i privatnim gospodarstvima bila je u razdoblju 1959—1964. 15,8 mtc. Pretpostavimo da je od 399.000 ha zemlje kupljenih do kraja septembra 1965. 90% oranica, što čini 360.000 ha. Nadalje, pretpostavimo da se na svih tih 90%, odnosno na 360.000 ha može uzgajati pšenica. To znači da je na ovim površinama moguće dobiti prosječno godišnje 568.000 tona pšenice više nego da su one ostale u sastavu privatnih posjeda. Doduše, ovdje bi trebalo provesti korekciju s obzirom na to da je prosječni urod pšenice na privatnom sektoru pretežno određen urodom u brdsko-planinskim krajevima. Kada bismo uzeli prosjek prvog žitorodnog

²⁵ Dr. Vladimir Stipetić, *Jugoslovensko tržište poljoprivrednih proizvoda*, Beograd 1964. str. 65.

²⁶ Kada kažemo »neposredne tržišne potrebe«, mislimo na tržište poljoprivrednih proizvoda koje se ostvaruje preko trgovinske mreže. Pored ovog postoje, međutim, i »seljačka pijaca« i »međuseljačka trgovina«. Vidjeti također kod Stipetića, cit. rad, str. 58.

rajona (Vojvodina i Slavonija), gdje je kupljeno najviše zemlje i gdje se dobija gro pšenice na društvenom sektoru razlika, pa prema tome i ova ukupna količina ne bi bila tolika. No pretpostavimo li da prosječna šestogodišnja razlika nije bila 15,8 mtc, nego svega 10,2 mtc, dobivamo količinu od 397.000 tona pšenice što predstavlja oko 43% prosječne količine pšenice, koju je naša zemlja u posljednjih četiri godine uvezla. Uostalom, neka društvena gospodarstva su već pokazala da čistim dohotkom od proizvodnje pšenice na 1 ha mogu kupiti 1 novi ha oranice. Na žalost, dosad su to bili rijetki primjeri. Ali sve ovo spominjemo da bismo barem približno ilustrirali činjenicu da je kupovina zemlje bila (a to i ubuduće ostaje) ekonomski opravdana i rentabilna.

Ako znamo da je vrijednost tržne proizvodnje po 1 ha obradive zemlje na društvenom sektoru bila 1962. godine (uzimamo ovu godinu kao približno srednju u ovom razdoblju) veća 82.100 dinara nego na privatnom (vidjeti naprijed tabelu 10), proizlazi da su sredstva izdata za kupovinu zemlje samo za oko 12,7% veća od iznosa koji se dobije ponderiranjem ove razlike u tržnoj vrijednosti proizvodnje za 380.000 ha (95% obradive od 399.000 ha), do koje je moglo doći uslijed njihovog transfera u društveni sektor.²⁷ Naime, dok je za kupovinu zemlje dato 35 milijardi i 156 milijuna, razlika u vrijednosti tržne proizvodnje za 380.000 ha obradivih površina (koliko je iznosio transfer kupovinom) na društvenom u odnosu na privatni sektor iznosila je samo u 1962. godini 31 milijardu i 188 milijuna dinara.

V

DRUSTVENO-EKONOMSKI UVJETI DALJNJEG POVEĆANJA OBRADIVE ZEMLJE DRUSTVENIH POLJOPRIVREDNIH GOSPODARSTAVA

1. Procesi u selu i poljoprivredi kao determinante mogućnosti podruštvljavanja

Najznačajniji društveno-ekonomski procesi u selu i poljoprivredi koji na sadašnjem stupnju društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije prouzrokuju i omogućuju podruštvljavanje poljoprivrede i zemljišnih površina su slijedeći: zapošljavanje poljoprivrednog (seljačkog) stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima i izvan gospodarstva, migracije iz sela u grad i iz jednih krajeva u druge, promjene socijalne strukture seoskog stanovništva, odnosno procesi socijalne dezintegracije seljačkog stanovništva, školovanje omladine iz seoskih naselja i poljoprivrednih porodica za nepoljoprivredna zanimanja, procesi diferencijacije individualnih (seljačkih) gospodarstava prema proizvodnoj orijentaciji i drugim proizvodno-potrošačkim obilježjima, kao što su posjedovna struktura, raspoloživa radna snaga, formiranje i raspodjela dohotka, opremljenost radnom stokom i oruđima, tržna proizvodnja i druga, i, najzad, kooperacija društvenih i privatnih gospodarstava kao dugoročni proces podruštvljavanja proizvodnje i kapaciteta ovih posljednjih.

²⁷ Potertali smo riječ »moglo«, jer je doista teško znati što se dogodilo u stvarnosti. U svakom slučaju ovaj je transfer imao golemi ekonomski značaj, što se da razabrati već i po najosnovnijim pokazateljima, što smo ih prethodno naveli. Naravno, ovakve proračune treba uzimati s velikom rezervom, ali odreći ih se ne treba jer su ipak u najgrubljim crtama indikativni.

Pored ovih, kao najznačajnijih, mogli bismo navesti još niz drugih procesa, koji imaju uži domen i utjecaj, a očituju se na demografskom, socijalnom i kulturnom planu.²⁸

a) **Procesi mijenjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva**

Zapošljavanje izvan poljoprivrede: Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosilo je u vrijeme posljednjeg prijeratnog popisa stanovništva, 1931. godine, 76,6⁰/₀. Do 1961. godine kada je izvršen posljednji popis, to se učešće smanjilo na 49,6⁰/₀. Naša je procjena, zasnovana na podacima o godišnjem priraštaju stanovništva, stopi zapošljavanja i podacima o iseljavanju (zapošljavanju) u inozemstvu da je u 1965. godini poljoprivredno stanovništvo činilo manje od 45⁰/₀ ukupnog.

Evo, uostalom, podataka o broju i učešću poljoprivrednog stanovništva po republikama i pokrajinama:

Tabela 11

Poljoprivredno stanovništvo 1961. godine		
Područje	Broj poljoprivrednog stanovništva u 000	Postotak ukupnog stanovništva
Jugoslavija	9.198	49,6
Bosna i Hercegovina	1.644	50,2
Crna Gora	222	47,0
Hrvatska	1.825	43,9
Makedonija	722	51,4
Slovenija	495	31,1
Srbija	4.330	56,7
uže područje	2.711	56,2
Vojvodina	961	51,8
Kosovo i Metohija	618	64,1

Izvor: Ukupno i poljoprivredno stanovništvo, statistički bilten 397.

Zapošljavanje izvan poljoprivrede, odnosno izvan poljoprivrednog gospodarstva i školovanje djece poljoprivrednika bili su osnovni procesi, koji su vodili ovakvom dosta brzom mijenjanju socijalno-ekonomske strukture. Pri tom je dio onih koji se zapošljavao i mijenjao mjesto boravka, odnosno selio iz sela u grad, sasvim napuštao poljoprivredno gospodarstvo i odvajao se od zemlje. Drugi dio stjecao je novo osnovno zanimanje živeći i dalje na seljačkom gospodarstvu, baveći se uzgredno obradom zemlje i stječući u stvari pluralitet dohotka preko pluraliteta zanimanja.

Kada govorimo o smanjivanju poljoprivrednog stanovništva, mi u stvari imamo u vidu seljačko stanovništvo, tj. ono stanovništvo koje je nastanjeno na privatnom poljoprivrednom gospodarstvu, na njemu proizvodi i od proiz-

²⁸ Opća obilježja i rezultati ovih procesa obrađivani su u posljednje vrijeme u nizu naučnih i stručnih radova, a prvenstveno u slijedećima: Miloš Macura, **Osvrt na demografski i sociološki faktor u poljoprivredi Jugoslavije**, časopis Ekonomist, Beograd 2/1955; Dolfe Vogelnik, **Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja SFRJ**, Beograd 1961; Vladimir Stipetić, **Neka pitanja mijenjanja socijalno-ekonomske strukture**, časopis Ekonomist, 3/1961; Petar Marković, **Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka — period 1900—1960**, Beograd 1963; Petar Marković, **Darinka Kostić: Strukturne promene na jugoslavenskom selu u posleratnom periodu (1945—1962)**, časopis Sociologija 3—4/1964; Bratislava Maksimović, **Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti**, časopis Stanovništvo 1/1964. itd.

vodnje na njemu živi. Međutim, ekonomsko-profesionalna definicija poljoprivrednog stanovništva obuhvaća i onaj sloj poljoprivrednika koji su zaposleni na društvenim gospodarstvima i u stvari pripadaju radničkoj klasi. To su poljoprivrednici čiji je socijalni status jednak statusu industrijskih, rudarskih, saobraćajnih ili bilo kojih drugih radnika. U društvenom sektoru poljoprivrede bilo je 1961. godine zaposleno 330.000 hiljada lica, a 1964. godine 318 hiljada lica (godišnji prosjeci). Budući da je omjer aktivnih i izdržavanih lica u našoj zemlji bio 1 : 1,2, možemo smatrati da je 1961. godine ova kategorija brojila ukupno oko 690 hiljada, a 1964. oko 660 hiljada lica. Uzmemo li ovo u obzir, onda proizlazi da je poljoprivredno stanovništva na **privatnom** sektoru već 1961. godine činilo oko 45,8%, a da danas najvjerojatnije čini oko 40% ukupnog stanovništva.

Migracije: Promjene socijalno-demografske strukture sela naročito su potaknute migracijom selo-grad, koja danas čini dominantni oblik prostorne pokretljivosti u gotovo svim zemljama i društvima, a u osnovi je determinirana i omogućena industrijalizacijom, budući da se industrijski kapaciteti uglavnom smještaju u gradove. U Jugoslaviji je ova vrsta migracije naročito izrazita u cijelom razdoblju poslijeratne socijalističke izgradnje.

Prema podacima, što ih je pružio popis stanovništva 1961. godine, 6.846.000 ili 36,9% jugoslavenskog stanovništva živi u naseljima u kojima nije rođeno,²⁹ a od toga iz seoskih naselja se doselilo 4.777.000 ili 69,8%. Od preostalih migranata 485.000 ili 7,1% je došlo iz mješovitih naselja. Pri tom treba istaći da se migracije ubrzavaju, budući da se 2.146.000 ili 31,3% svih migranata selilo od početka 1956. do 31. III 1961. godine (dan popisa).³⁰

U stvari odvija se brza koncentracija stanovništva u najveća i veća naselja, uslijed čega vrlo veliki broj malih naselja, a to su gotovo isključivo seoska, gubi stanovništvo, odnosno u tim se naseljima broj stanovnika smanjuje ili se povećava sporije od prirodnog priraštaja. Evo o tome podataka:

Tabela 12

Naselja prema broju stanovnika 1961. godine — indeks
na osnovi broja stanovnika 1948. g. = 100

Područje	Grupe naselja prema broju stanovnika				
	do 499 stanovnika	500—999	1000—1999	2000—4999	5000 i više
Jugoslavija	101,2	107,9	111,4	118,1	146,4
Bosna i Hercegovina	116,8	122,3	123,9	134,2	166,7
Crna Gora	105,4	124,6	138,1	158,1	203,1
Hrvatska	92,8	99,5	106,2	117,8	142,7
Makedonija	93,3	107,5	119,0	127,8	166,9
Slavonija	96,7	110,4	129,2	140,7	137,1
Srbija	104,2	104,7	106,8	111,9	141,5
uže područje	97,3	100,3	104,7	117,3	161,9
Vojvodina	102,6	99,6	107,3	103,0	120,3
Kosovo i Metohija	122,4	124,5	127,1	152,2	161,2

Izvor: **Popis stanovništva 1961.** knjiga X, str. XXIV—XXVI.

²⁹ Ovi i svi drugi podaci o migracijama dobijeni su na osnovu obrade 5% uzorka popisa stanovništva 1961. godine.

³⁰ Ovu konstataciju treba shvatiti kao tačnu usprkos toga što nisu poznati tačni rezultati migracija za pojedina razdoblja, budući da nisu uračunati i migranti koji su u međuvremenu umrli. Lica koja su u ranijim razdobljima migrirala u prosjeku su starija, pa je među njima u međuvremenu i smrtnost bila veća.

Stanovništvo Jugoslavije poraslo je od 1948. do 1961. godine za 17,1%. To znači da su naselja ispod 2.000 stanovnika gubila stanovništvo, budući da je povećanje njihovog stanovništva bilo manje od ovog povećanja ukupnog stanovništva.

U Jugoslaviji se stanovništvo u naseljima sa više od 5.000 stanovnika povećalo četrdeset puta brže nego u naseljima do 500 stanovnika, u Bosni i Hercegovini za više od četiri puta, dok su mala naselja u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji i apsolutno i relativno gubila stanovništvo.

Smanjivanje broja stanovnika doživljavaju cijele regije, koje imaju agrarna obilježja, odnosno u kojima ima relativno najviše seljačko-poljoprivrednog stanovništva. U vrijeme popisa 1961. godine bilo je 774 općina, a u njih 311 (40,2%) smanjio se broj stanovnika u razdoblju poslije 1953. godine, dok je u drugih 123 općina migracija bila veća od prirodnog priraštaja. A da su to upravo općine koje su i najviše agrarne pokazuje i podatak da sjedište 273 od 311 općina u kojima se stanovništvo smanjilo nisu bila gradska nego seoska naselja ili male varošice i trgovišta. Nijedna od tih općina nije imala kao sjedište naselje veće od 5.000 stanovnika.

Svi iseljenici iz seoskih regija i naselja ne idu, naravno, u gradove. Danas je snažna i tzv. intraruralna migracija. Seljačko stanovništvo iz brdskih krajeva i zona visokog agrarnog pritiska preseljava u ravničarske predjele, gdje je agrarni pritisak mnogo manji ili ga i nema, i pri tom kupuje zemlju.³¹

Iseljavanje je najbrže i najobimnije iz sela iz kojih radna snaga ne može dnevno putovati u obližnji grad, industrijsko ili rudarsko sjedište, a koja sama nemaju jače privredne kapacitete i udaljena su od saobraćajnica, tržišta i društvenih poljoprivrednih gospodarstava. No konkretna proučavanja pokazuju da iseljavanja nisu najobimnija iz najzaostalijih sela i krajeva, nego iz onih u kojima su stvoreni izvjesni ekonomski i kulturni preduvjeti emigracionog toka.³²

Promjene socijalne strukture seoskog stanovništva: Zbog toga što je proces deagrarnizacije, tj. napuštanja poljoprivrede i prelaženja u druge djelatnosti bio mnogo brži od procesa urbanizacije, tj. preseljavanja u gradove ili pak preobražaja seoskih u gradska naselja, u selima se formiralo brojno nepoljoprivredno i mješovito, poljoprivredno-nepoljoprivredno stanovništvo.

Za vrijeme popisa stanovništva 1961. godine čak 47,3% nepoljoprivrednog stanovništva živjelo je u seoskim i mješovitim naseljima, dok je preostalih 52,7% živjelo u gradskim naseljima. S obzirom na mnogo brže relativno povećanje nepoljoprivrednog stanovništva upravo u seoskim i mješovitim naseljima u odnosu na nepoljoprivredno stanovništvo u gradovima, koje se odvijalo u razdoblju između dva posljednja popisa, od 1953. do 1961. godine, vjerojatno je već došlo do brojčanog prevladavanja ove prve grupacije. A to je vrlo važna činjenica. **Većina nepoljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji ne živi u gradskim nego u seoskim i poluseoskim naseljima.** Već u 1961. godini stanje je bilo sljedeće:

»U pojedinim republikama, npr. u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, od ukupnog njihovog nepoljoprivrednog stanovništva, preko 60% nije gradsko sta-

³¹ No intraruralne migracije su znatne i u lokalnim razmjerima, najviše zbog tzv. ženidbene migracije (udaja žena u druga sela). Upravo zbog ove specifične pokretljivosti, žene su brojnije među migrantima. Samo 55,3% ženskog stanovništva živjelo je 1961. godine u mjestu u kojem je rođeno, dok je muškog stanovništva koje se nije selilo bilo 71,2%.

³² Vlado Puljić, *Poljoprivredna proizvodnja i socijalne promjene u planinskim selima SR Bosne i Hercegovine, SR Hrvatske i SR Slovenije*, str. 36.

novništvo. Ovaj procenat nije bez značaja i u ostalim republikama, odnosno pokrajinama — on iznosi za Hrvatsku 47,1%, za Kosovo i Metohiju 51,3%, uže područje Srbije 37,7% itd.³³

U stvari, u selu se formirala vrlo brojna socijalno-ekonomska grupacija stanovništva koja će se po svemu sudeći relativno dugo zadržati u položaju u kojem pored obavljanja osnovnog zanimanja izvan gospodarstva i dalje zadržava gospodarstvo i obrađuje zemlju. Najčešće označavan kao sloj seljaka-radnika (službenika), ovaj sve brojniji socijalno-ekonomski sloj seoskog stanovništva nosilac je i katalizator mnogih pojava i problema u privrednom i društvenom razvoju kako samog sela tako i cijelog društva.

Socijalno-ekonomsku strukturu seoskog stanovništva možemo bolje sagledati, ako pođemo od ovih globalnih podataka:

- u vrijeme popisa stanovništva 1961. godine u Jugoslaviji je bilo 72,4% seoskog stanovništva,³⁴
- učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu u isto je vrijeme iznosilo 49,6%;
- u vrijeme popisa poljoprivrede 1960. godine na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima živjelo je 68,4% ukupnog jugoslavenskog stanovništva;
- 1961. godine bilo je 46,8% seljačkog stanovništva, ako takvo stanovništvo određujemo prema kriterijima osnovnog zanimanja aktivnih lica (poljoprivreda) i mjesta gdje se to zanimanje obavlja (individualno gospodarstvo); ako međutim primjenimo kao kriterije strukturu dohotka po izvorima (sav dohodak s individualnog gospodarstva), onda je takvog stanovništva bilo samo 38,8%.

Školovanje omladine: Pored masovnog neposrednog prijelaza aktivnih lica iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti, u poslijeratnom razdoblju odvijala se i masovna deagrarijacija mladih generacija iz poljoprivrednih porodica putem školovanja za nepoljoprivredna zanimanja. Ovaj vid deagrarijacije došao je i dolazi do punog izražaja upravo u nekoliko posljednjih godina. Školovanje omladine za nepoljoprivredna zanimanja također treba pribrojiti onim općim društveno-ekonomskim procesima koji se mnogostruko odražavaju na kretanje proizvodnje i vlasničke i posjedovne odnose u poljoprivredi, a time i na sam proces podružtvljavanja zemlje.

U škole drugog stupnja upisalo se 1963/64. godine oko 80% učenika, koji su završili osnovne škole. Koeficijenti nastavljanja školovanja u 1962/63. godini bili su: Jugoslavija 77,6%, Bosna i Hercegovina 86,6%, Crna Gora 82,4%, Hrvatska 73,6%, Makedonija 92,6%, Slovenija 68,6% i Srbija 75,3%. Što je republika manje razvijena, koeficijent je veći. U stvari republike s najvišim koeficijentom ispunjenja školske obaveze, kao što su Slovenija i Hrvatska, imaju najniže koeficijente nastavljanja školovanja u školama drugog stupnja.

Djeca poljoprivrednika nastavila su školovanje u pojedinim krajevima Hrvatske 1961/62. godine u slijedećim postocima: Slavonija 63,6, srednja Hrvatska 61,7%, Lika i Primorje 67,4%, Dalmacija 65,7%.³⁵

³³ Demografska kretanja i projekcije u Jugoslaviji, izdanje Centra za demografska istraživanja IDN, Beograd 1964, str. 67.

³⁴ Podatak smo preračunali na osnovu statističkih biltena 214, 250 i 314, a pridržavajući se definicije da je seosko svako naselje manje od 2.000 stanovnika i svako naselje veće od 2.000, ako nema barem 50% nepoljoprivrednog stanovništva.

³⁵ Dr Zora Steinman, Utjecaj jedinstvene osnovne škole na orijentaciju k daljnjem školovanju, časopis Stanovništvo, 1/1964, str. 23 i 26.

Današnja seoska omladina, u čemu je u pravilu podržavaju i roditelji, pokazuje izuzetno veliku sklonost da prijeđe u nepoljoprivredna zanimanja, da se za ta zanimanja školuje, da napusti seljačko gospodarstvo i da preseli u grad. Proučavanja Agrarnog instituta, u okviru projekta čiji je dio i ova studija, a na koja ćemo se kasnije osvrnuti, to su nedvojbeno pokazala.

Najvažnija posljedica sve većeg školovanja i sve brže deagrarijacije omladine iz seoskih naselja i poljoprivrednih porodica ogleda se u nastajanju i naglom povećavanju individualnih poljoprivrednih gospodarstava koja neće naslijediti poljoprivrednici i koja već danas nema tko obrađivati. Njihovu će zemlju preuzeti ili društvo ili privatna poljoprivredna gospodarstva koja imaju uvjeta za reprodukciju radne snage.

b) Procesi diferencijacije individualnih gospodarstava i poljoprivrednih domaćinstava

Promjene posjedovne strukture: Jedna od karakterističnih i značajnih posljedica i izraza općih društveno-ekonomskih procesa u selu i poljoprivredi ogleda se u **stagniranju** broja individualnih poljoprivrednih gospodarstava. U poslijeratnom razdoblju taj se broj neznatno povećao. To znači da su se usporile diobe posjeda, odnosno da se nastajanje novih posjeda više-manje potire s iščezavanjem i gašenjem postojećih.

Broj privatnih poljoprivrednih gospodarstava povećao se od 1949. do 1961. godine za samo oko 13.000.

Promjene u broju gospodarstava, u njihovoj strukturi po veličini posjeda, te po površinama koje drže pružamo u slijedećoj tabeli:

Tabela 13

Promjene broja i strukture individualnih poljoprivrednih gospodarstava i njihovih površina u razdoblju od 1949. do 1960. godine

Veličina posjeda u ha	1949.				1960.			
	Broj	%	Površ. u 000 ha	%	Broj	%	Površ. u 000 ha	%
Sva gospodarstva	2.605.205	100	11.092	100	2.618.103	100	11.108	100
do 2	976.650	37,2	1.087	11,4	915.810	35,0	894	8,1
2 — 5	894.257	34,7	2.924	26,2	951.115	36,3	3.190	28,7
5 — 8	385.556	14,8	2.337	21,0	421.947	16,1	2.659	23,9
preko 8	348.742	13,3	4.744	42,5	329.231	12,6	4.365	39,4

Izvor: Petar Marković, **Strukturne promene na selu**, str. 26 za 1949. godinu, a **Popis poljoprivrede**, bilten 263. za 1960. godinu.

Kako vidimo, smanjio se broj gospodarstava do 2 ha i preko 8 ha, a istodobno su se smanjile i zemljišne površine koje su ova gospodarstva koristila. Naprotiv, povećali su se broj i površina gospodarstava između 2 i 8 ha. Ta je pojava poslužila kao povod da se u našoj literaturi piše o **osrednjačavanju** seljačkog posjeda.³⁶ Najmanja gospodarstva do 2 ha su za otprilike jednu petinu smanjila svoje površine, na što je bez sumnje utjecala njihova relativno najizrazitija deagrarijacija, koju najbolje pokazuje podatak da su na

³⁶ O društveno-ekonomskoj logici i sadržini tog procesa vidjeti Edvard Kardelj, **Problemi socijalističke politike na selu**, str. 131—132.

ovim gospodarstvima 1960. živjela 625.052 stalno zaposlena lica, koja čine 46% svih takvih lica. Ova su se gospodarstva u stvari pretežno pretvorila u **okućnice**, a njihovi su vlasnici pretežno postali **radnici i službenici**. Na drugoj strani, veća su gospodarstva prelazila u srednja uslijed dioba, ustanovljenja zemljišnog maksimuma, stanovite nesigurnosti vlasništva i posjeda, a i intenzifikacije proizvodnje i deagrarizacije.

Broj gospodarstava povećao se tamo gdje je agrarni pritisak najjači, a deagrarizacija najsporija. U Bosni i Hercegovini broj gospodarstava se povećao za oko 43.000, na Kosovu i Metohiji za oko 10.000 i u užoj Srbiji za oko 23.000. Naprotiv, na područjima na kojima se proces deagrarizacije ranije jače ispoljio, došlo je do smanjenja broja gospodarstava. U Hrvatskoj je 1960. godine bilo oko 17.000 privatnih zemljišnih gospodarstava manje nego 1949. godine, u Sloveniji oko 2.000 i u Vojvodini oko 19.000. U Makedoniji se broj posjeda smanjio za oko 8.000 uglavnom uslijed iseljavanja lica turske narodnosti. U Crnoj Gori broj posjeda također se smanjio za oko 8.000.³⁷

Ovi podaci nameću zaključak da je posjedovna struktura privatnih zemljišnih gospodarstava ispoljila veću stabilnost, nego što bi se to moglo očekivati na osnovu relativno brzog procesa zapošljavanja i napuštanja gospodarstava. Drugim riječima, odseljavanje i zapošljavanje izvan posjeda nisu izazvali adekvatne promjene u toj strukturi. Ali je značajna već sama činjenica da su ovi procesi, i pored regionalnih razlika, u biti zaustavili usitnjavanje posjeda. A to se usitnjavanje u predratnom razdoblju odvijalo po vrlo oštrou trendu.³⁸

Diferencijacija gospodarstava (domaćinstava) prema raspoloživoj radnoj snazi i osnovnom zanimanju aktivnih lica: Zapošljavanje izvan gospodarstva, praćeno migracijama, dovelo je, pored ostalog, do diferencijacije poljoprivrednih gospodarstava s obzirom na radnu snagu. Sve veći broj gospodarstava pripada domaćinstvima koja više nemaju **poljoprivredne radne snage**, s obzirom na to da svi aktivni članovi svoje **osnovno** zanimanje obavljaju izvan poljoprivrede, a zatim i domaćinstvima koja **uopće nemaju radne snage**, budući da ih čine samo stari i nemoćni. I od jedne i od druge grupe daleko je brojnija grupa gospodarstava s kojih jedan dio aktivnih lica ima stalno osnovno zanimanje negdje drugdje, a drugi dio stalno radi na gospodarstvu. Međutim, najbrojnija je još uvijek grupa gospodarstava na kojima radi sva radna snaga, ako se izuzme sezonski ili povremeni rad drugdje.

Već 1960. godine 41,6% posjeda nisu više bili »čisti« seljački posjedi, nego su činili oblike djelomičnog, odnosno nepotpunog posjeda (**part-time farms**). U stvari oni znače oblike i stupnjeve iščezavanja sitnog porodičnog posjeda kao samodovoljne privredne jedinice i njegovog pretvaranja u okućnicu ili, kao u slučaju posjeda starih seljaka, njegovog utrnuća. Budući da se broj seljaka-radnika (ili radnika-seljaka) od 1960. do 1965. godine povećao s 1.314.000 na najvjerojatnije 1.700.000, treba pretpostaviti da se i broj posjeda koje su oni držali povećao s 874.000 na preko 1.000.000. Naša istraživanja (vidjeti studiju S. Livade, izrađenu u Agrarnom institutu) pružila su osnovu za procjenu da gospodarstva na kojima su kao poljoprivredna radna snaga ostala samo lica starija od 50 godina ili koja radne snage uopće nemaju

³⁷ Ove podatke treba uzeti kao aproksimativne i zbog razlika u obuhvatu gospodarstava u popisu stoke 1949. i popisu poljoprivrede 1960. godine.

³⁸ O tome vidjeti kod Markovića, *Strukturne promene na selu*, str. 14–38.

već sada ima najmanje 350.000. Vjerojatno se povećao i broj posjeda u vlasništvu nepoljoprivrednika. Prema tome, možemo kao aproksimativan istaći podatak da u Jugoslaviji 1965. godine ima svega oko 1,050.000 »čistih« poljoprivrednih gospodarstava, dok ostalih oko 1,568.000 čine »oblici dezintegracije« takvog posjeda. A to je vrlo značajan podatak za politiku područstvljanja zemlje i poljoprivrede. U svjetlu ovog podatka takva politika ne samo da je neophodna, nego mora biti i pravovremena i efikasna.

Tabela 14

Gospodarstva (domaćinstva) prema zanimanju radne snage

Područje	Ukupno	»Čista« poljoprivredna gospodarstva	Gospodarstva u vlasn. nepoljoprivrednika	Gospodarstva sa stalno zaposlenim izvan. posj.	Gospodarstva bez radne snage
Jugoslavija	100	58,6	5,5	33,4	2,5
Bosna i Hercegovina	100	55,1	8,0	34,6	2,3
Crna Gora	100	61,6	4,9	28,2	5,3
Hrvatska	100	56,2	4,7	36,2	2,9
Makedonija	100	52,9	6,5	39,1	1,5
Slovenija	100	49,2	5,9	43,2	1,7
Srbija	100	63,7	4,7	28,9	2,7
uže područje	100	66,0	2,5	29,5	2,0
Vojvodina	100	59,4	9,7	26,6	4,3
Kosovo i Metohija	100	67,8	4,9	31,2	2,2

Izvor: **Popis poljoprivrede 1960**, bilten SZS 263.

Još uvijek veliki broj gospodarstava ima previše radne snage (40,9^{0/0}), ali istodobno znatan broj gospodarstava oskudijeva u radnoj snazi (13,0^{0/0}), dok još značajniji broj ima taman toliko koliko je potrebno pri postojećim uvjetima proizvodnje (35,9%). Jedna desetina gospodarstava pak uzima i daje radnu snagu (i ovdje je jedini izvor podataka bio popis poljoprivrede 1960. godine).

U razdoblju od 1953. do 1961. godine došlo je do značajnog smanjenja radne snage u poljoprivredi. Ako počemo od grane djelatnosti aktivnih lica, onda dobijemo podatak da se broj aktivnog stanovništva u poljoprivredi u osam godina smanjio za 668 hiljada. Naime, u poljoprivredi kao grani djelatnosti bilo je 1953. godine aktivno 5.360, a 1961. godine 4.691 hiljada lica. Ako počemo od zanimanja aktivnih lica, onda se broj lica koja imaju zanimanja: poljoprivrednik, ribar i šumarski radnik smanjio za 630 tisuća. Naime, 1953. godine ovih je lica bilo 5.361, a 1961. godine 4.731 tisuća. Odbijemo li zaposlene u šumarstvu (oko 171.000 u 1953. i oko 73.000 u 1961), smanjenje iznosi 532 tisuće.³⁹ Do smanjenja je došlo na svim područjima, osim na području Kosova i Metohije.

Agrarna prenaseljenost, premda se smanjila, još uvijek je vrlo visoka. O tome pregled pruža slijedeća tabela:

³⁹ Jugoslavija 1945—1964, statistički pregled, izdanje SZS Beograd 1965, str. 46.

Tabela 15

Viškovi poljoprivredne radne snage na osnovi podataka o zanimanju iz popisa 1961. godine

Područje	Stvarna radna snaga	Potrebna radna snaga	Višak radne snage (kol. 1 — kol. 2)	% viška od stvarne radne snage
Jugoslavija	4.640.233	3.172.292	1.467.941	31,64
Bosna i Hercegovina	756.279	519.602	236.677	24,75
Crna Gora	89.402	68.631	20.771	23,23
Hrvatska	956.364	755.340	201.024	21,02
Makedonija	326.098	235.148	90.950	27,89
Slovenija	275.667	220.429	55.238	20,04
Uža Srbija	1.570.128	915.661	654.467	41,68
Vojvodina	427.560	329.862	97.698	22,85
Kosovo i Metohija	238.735	127.619	111.116	46,54

Izvor: Dr Ivan Klauzer, **Prikrivena nezaposlenost u našem selu i motivi traženja zaposlenja**, studija navedena u uvodu pod brojem 17, str. 47.

Ova procjena viškova zasnovana je na osnovu utvrđivanja fonda potrebnog i raspoloživog radnog vremena na individualnim gospodarstvima, a pri postojećoj strukturi, intenzivnosti i tehnologiji proizvodnje. U usporedbi s nekim drugim procjenama, ova procjena dra Ivana Klauzera (vidjeti izvor naveden za tabelu) izgleda nam metodološki najkorektnija.⁴⁰

Višak radne snage po republikama i pokrajinama varira od 20% do 46,5%. Područja uže Srbije i Kosova i Metohije imaju najveću agrarnu prenaseljenost.

Dok podaci o relativno značajnoj zastupljenosti gospodarstva koja nemaju radne snage, nemaju poljoprivredne radne snage, ili pak oskudijevaju u poljoprivrednoj radnoj snazi indiciraju povećavanje mogućnosti i za transfer obradivog fonda zemlje u društvenu proizvodnju, ovi podaci o još uvijek velikoj («računskoj») agrarnoj prenaseljenosti indiciraju limite takvih mogućnosti u tom smislu što bi nesrazmjern transfer zemlje, a bez eventualnog »aktiviranja rezervi« i intenziviranja proizvodnje upotrebom živog rada na privatnom gospodarstvu, mogao voditi i pauperizaciji jednog dijela seljačkog stanovništva.

Diferencijacija gospodarstava (domaćinstava) prema izvorima i oblicima dohotka: Pored podataka o radnoj snazi, podaci o izvorima i oblicima stjecanja i formiranja dohotka su najindikativniji u pogledu uočavanja socijalno-ekonomske diferencijacije i stratifikacije individualnih poljoprivrednih gospodarstava, odnosno domaćinstava koja ta gospodarstva drže.

⁴⁰ Zbog uštede na prostoru, mi smo preuzeli podatke iz studije dra Klauzera ne vršeći kritiku metoda koje su primijenjene da se do podataka dođe. Sam dr Klauzer oslonio se na proračun raspoloživog i potrebnog fonda radnog vremena u poljoprivredi po područjima, koji je izvršen u studiji **Rezerve poljoprivredne radne snage na individualnim gazdinstvima Jugoslavije**, izdanje Zajednice naučnoistraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede, Skopje 1964. (grupa autora). U toj je studiji izračunata prosječna zaposlenost u danima po glavnim granama poljoprivrede, a uzimani su u obzir svi elementi koji smanjuju potreban fond vremena, kao i svi elementi koji ga povećavaju, a sve na regionalnoj osnovi. Međutim, u proračunu viškova radne snage dr Klauzer je pošao od broja lica koja vrše poljoprivredno zanimanje, a ne od broja svih aktivnih lica u poljoprivredi. Time je došao do proračuna da višak u Jugoslaviji iznosi 31,64%, a ne 41,0% (jedna varijanta), odnosno 34,0% (druga varijanta), kako su izračunali autori studije.

Tabela 16

Postoci poljoprivrednih, mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava
prema popisu 1961. god.
(prema izvorima dohotka)

Područje	D o m a ć i n s t v a			Ukupno
	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	
Jugoslavija	34,9	21,7	43,4	100,0
Bosna i Hercegovina	36,1	27,2	36,7	100,0
Crna Gora	35,6	24,1	40,3	100,0
Hrvatska	30,8	23,8	45,4	100,0
Makedonija	37,2	19,2	43,6	100,0
Slovenija	20,2	19,2	60,4	100,0
Uža Srbija	39,3	18,4	42,3	100,0
Vojvodina	40,4	19,7	39,9	100,0
Kosovo i Metohija	43,7	24,9	31,4	100,0

Izvor: Statistički bilten 250.

Izuzev na Kosovu i Metohiji, na svim područjima su najbrojnija nepoljoprivredna domaćinstva. U Sloveniji tri petine domaćinstava ne ostvaruje više dohodak u poljoprivredi, a u Hrvatskoj, užoj Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Vojvodini preko ili oko dvije petine. Mješovitih, a naravno i poljoprivrednih domaćinstava ima relativno više na područjima koja su ekonomski manje razvijena. Na tim područjima deagrarizacija je češće polovična nego na ostalima.

Međutim, od ove distribucije domaćinstava indikativnija je distribucija stanovnika koji pripadaju **poljoprivrednim domaćinstvima** prema vezanosti za zemljišni posjed određene veličine. Ta distribucija pokazuje da oko 11% **poljoprivrednog stanovništva** (definiranog prema kriteriju odakle stječe dohodak) uopće nema zemljišnog posjeda ili živi na posjedu do 1 ha, preko 23% na posjedu do 2 ha, a oko 38% na posjedu do 3 ha, odnosno na posjedu koji ne prekoračuje limit za nepoljoprivrednike. Na gospodarstvima koja imaju više od 5 ha živi nešto više od 38% poljoprivrednog stanovništva. Na oko 740.000 poljoprivredne radne snage, koliko je ima u domaćinstvima koja ne posjeduju zemlju ili imaju posjed manji od 1 ha, dolazi 141.000 ha zemlje (aproksimacija ekspanzijom). Ovi podaci pokazuju da je vrlo veliki dio »čistog« poljoprivrednog stanovništva i poljoprivredne radne snage stiješnjen na minimalne posjede koji ne premašuju veličinu radničke ili penzionerske okućnice.

Prema našoj ekspanziji, poljoprivredna domaćinstva raspolažu s 7,346.000 ha poljoprivrednih površina, što znači da na svakog poljoprivrednog stanovnika dolazi oko 1,01 ha, a na svakog aktivnog stanovnika oko 2,03 ha površine. Obradivih površina, razumije se, dolazi znatno manje.

Nadalje, oko 26% **mješovitog stanovništva** živi u domaćinstvima koja ili uopće nemaju zemlje ili imaju posjed do 1 ha. Daljnjih 21% takvog stanovništva distribuirano je na posjedima od 1 do 2 ha. Znači da se gotovo polovica mješovitog stanovništva pred četiri godine nalazila na posjedima manjim od 2 ha. Na tim posjedima nalazilo se istodobno i 42,5% aktivnih lica koja žive u mješovitim domaćinstvima. Oko 540.000 mješovitih domaćinstava raspolagalo je s otprilike 576.000 ha zemlje. Međutim, mješovita su domaćinstva posjedo-

vala ukupno oko 2,701.335 ha zemlje. Kada bi se npr. posjed onih koji imaju više od 3 ha sveo na veličinu od 3 ha, dobilo bi se oko 772.000 ha za transfer u društveni sektor. Ali, moramo znati da ima mnogo porodica, u kojima je npr. stalno zaposleno jedno lice, a tri — četiri druga rade na posjedu. U tim slučajevima bi svođenje posjeda na veličinu od 3 ha ugrozilo samu egzistenciju porodice.

Jedan ne tako beznačajan dio **nepoljoprivrednih domaćinstava**, odnosno **stanovnika** koji žive u takvim domaćinstvima također je distribuiran na zemljišne posjede raznih veličina. Oko 14% nepoljoprivrednog stanovništva još je vezano za zemlju, i to uglavnom za gospodarstva do 1 ha veličine. Oko 240.000 nepoljoprivrednih domaćinstava drže okućnice, odnosno imaju barem pravo vlasništva na neki zemljišni posjed. Prema našem računu, ona drže oko 148.000 zemlje. Ta bi se zemlja mogla transferirati u društveni sektor, ali moramo znati da se radi o previše usitnjenoj, pretežno zapuštenoj i posvuda razbacanoj zemlji.

Svi ovi podaci pokazuju da je za zemlju vezano daleko više stanovništva nego što bi se to moglo zaključiti na osnovu podataka o osnovnom zanimanju i grani djelatnosti stanovništva. Upravo ovi podaci najbolje osvjetljavaju polovični karakter procesa deagrarizacije stanovništva u Jugoslaviji. **Samo 29,30% stanovništva Jugoslavije u vrijeme popisa 1961. godine nije bilo vezano za zemljišni posjed, odnosno nije ostvarivalo nikakav dohodak iz poljoprivrede.**⁴¹

Ova diferencijacija prema stupnju vezanosti za zemlju, odnosno prema izvoru dohotka, s jedne strane olakšava a s druge otežava i usporava podruštvljavanje obradivog fonda zemlje.

Statistika već desetak godina na jednom uzorku prati **kretanje, izvore i oblike dohotka poljoprivrednih domaćinstava**, ne vršeći pri tom razlikovanje između »čistih« i »mješovitih«. Osnov za uzorkovanje je veličina posjeda. Evo kako je u posljednjih nekoliko godina izgledala struktura dohotka:

Tabela 17

Struktura dohotka poljoprivrednih (seljačkih) domaćinstava

Izvori i oblici dohotka	1961.	1962.	1963.	1964.
Ukupni dohodak	100	100	100	100
— u novcu	60,2	60,9	60,3	59,0
— naturalna potrošnja	39,8	39,1	39,7	41,0
Dohodak sa gospodarstva	100	100	100	100
— u novcu	45,1	45,7	46,3	45,0
— naturalna potrošnja	64,9	54,3	53,7	55,0
Dohodak van gospodarstva	100	100	100	100
— u novcu	92,8	92,1	92,6	93,6
— naturalna potrošnja	7,2	7,9	7,4	6,4
Ukupni dohodak	100	100	100	100
— sa gospodarstva	68,4	67,2	69,8	71,1
— izvan gospodarstva	31,6	32,8	30,2	28,9

Izvor: Statistički godišnjak 1965. i statistički bilten 387.

⁴¹ No ovo nije neka specijalnost jugoslavenskog razvoja. Veliki broj »part-time farms« i »residential farms« postoji u gotovo svim zemljama, koje su iole zakoračile naprijed u industrijskom razvitku. U zemljama, gdje se provodila kolektivizacija, ostale su okućnice.

Kako vidimo, **dohodak izvan gospodarstva varira oko jedne trećine ukupnog dohotka**, što ukazuje na relativno visoku razinu deagrarijacije, koja, međutim, također stagnira, s malom tendencijom opadanja, što je rezultat bržeg porasta cijena poljoprivrednih proizvoda od visine osobnih dohodaka zaposlenih. Struktura dohotka na samom gospodarstvu pokazuje pak da je tržišnost proizvodnje na individualnim gospodarstvima niska i da se iz godine u godinu bitnije ne mijenja.

Može se ipak zaključiti da su promjene u strukturi dohotka dostigle razinu, koja odlučujuću ulogu daje novčanom dohotku, što je opći pokazatelj ulaženja gospodarstava i domaćinstava u robnonovčane odnose, a sve veću ulogu dohotku izvan gospodarstva, što je pak opći pokazatelj procesa deagrarijacije.

Prednji podaci su opći prosjeci, pa ne omogućuju da se sagledaju i elementi diferencijacije gospodarstava (domaćinstava) s obzirom na izvore i oblike dohotka. Stoga smo izvršili analizu strukture dohotka i po grupama gospodarstava prema veličini zemljišnog posjeda. Došli smo do zaključka da je visina učešća dohodaka s gospodarstva upadljivo srazmjerna veličini posjeda, što znači da je zemljišta površina, a ne možda faktori investicija i tehnologije, još uvijek odlučujuća za proizvodnu snagu individualnog gospodarstva; na malim gospodarstvima došlo je do »skoka« ovog dohotka, a pada dohotka kojeg ona ubiru izvana, što je posljedica disproporcionalnog kretanja cijena onih proizvoda koje ova gospodarstva pretežno daju — povrće, perad, jaja, meso, mlijeko — i ličnih dohodaka u radnom odnosu; kod većih gospodarstava porast dohotka s gospodarstva je umjereniji zbog njihove jače veza-nosti za ratarsku proizvodnju, u kojoj je povećanje cijena bilo blaže; usprkos porastu dohotka s gospodarstava, prirodni oblik dohotka blago pada ili stagnira, što ukazuje na povećanje tržišne proizvodnje, odnosno na pojačano istupanje na tržištu, a to još bolje pokazuju podaci o kretanju novčanog dohotka s gospodarstva.

Što se tiče razlika u strukturi dohotka prema izvorima, zapažamo da grupa gospodarstava s najmanjim posjedom ostvaruje gotovo polovinu, a najmanje dvije petine dohotka iz drugih izvora, dok najveća gospodarstva iz drugih izvora ostvaruju od jedne petine do jedne četvrtine dohotka; srednja su gospodarstva i po ovome srednja. Međutim, novčani oblik dohotka kod svih gospodarstava kreće se oko tri petine. To znači da dok manja gospodarstva do novca dolaze pretežno zaposlenošću izvan gospodarstva, veća ga ostvaruju relativno većom tržišnom proizvodnjom. To nam sasvim reljefno potvrđuju podaci o učešću novčanih dohodaka sa gospodarstva u ukupnim dohocima. Najmanja gospodarstva ostvaruju oko jednu trećinu svog ukupnog dohotka unovčenjem svojih proizvoda, a najveća preko polovine. Srednja se gospodarstva ovdje približavaju potonjima.

S obzirom na ove diferencije, a isto tako i podudarnosti, treba smatrati da je veći posjed tvrdi orah u pogledu preuzimanja njegovih zemljišnih površina u društveno vlasništvo, budući da je znatno manje načet deagrarijacijom radne snage, a time i dohotka, i da je jače usmjeren na tržišnu proizvodnju.

Što se tiče raspodjele dohotka individualnih gospodarstava, podaci anketa daju osnova za slijedeće zaključke: ulaganja u gospodarstvo su mala, a učešće im je manje što je posjed manji; daleko najveći dio dohotka odlazi na potrošnju domaćinstva, a postotak koji ide na potrošnju i opet je najveći na

najmanjim posjedima. Do ovih smo zaključaka došli nakon detaljne analize podataka o novčanim primanjima i izdavanjima seljačkih gospodarstava.

Struktura i tendencije dohotka na individualnim gospodarstvima u cjelini indiciraju njihovo postupno odvajanje od proizvodnje, odnosno njihovo usmjeravanje na osiguranje ekonomske perspektive prvenstveno putem zapošljavanja izvan posjeda i putem profesionalne migracije.

Diferencijacija gospodarstava prema proizvodno-tehničkim obilježjima: Neka proizvodno-tehnička obilježja individualnih poljoprivrednih gospodarstava već smo u grubo opisali, a to su npr. posjedovna struktura, raspoloživa radna snaga, agrarna naseljenost, neka obilježja proizvodnje i potrošnje (naturalni i novčani oblici). Također smo nastojali upozoriti na ta obilježja kao elemente diferencijacije. Ovdje ćemo ukratko upozoriti na još neka obilježja: posjedovanje radne stoke, oruđa i strojeva, upotrebu umjetnog gnojiva, parcelnu strukturu.

Posljednji potpuniji izvor podataka o svim ovim obilježjima bio je popis poljoprivrede 1960. godine i nama ne preostaje drugo nego da se oslonimo na njega kao na osnovni izvor, mada su se sasvim sigurno mnoga obilježja u ovih pet godina poslije popisa promijenila, jedna nabolje druga nagore, o čemu bismo mogli jedino nagađati.

U vrijeme popisa poljoprivrede 1960. godine, gotovo svako drugo gospodarstvo nije držalo radnu stoku. U Vojvodini i Bosni i Hercegovini takvih je gospodarstava bilo više od pola, a u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji tek oko jedna trećina. Međutim, na ova dva područja jače su u radnoj stoci zastupljene krave. S obzirom da ova individualna gospodarstva nemaju ni strojeve za obradu, proizlazi da ona zemlju obrađuju ljudskom radnom snagom, ukoliko je imaju dovoljno, a ukoliko nemaju traže izlaze: unajmljuju tuđu radnu snagu i radnu stoku, daju zemlju u zakup, ponekad se upuštaju i u prodaju, stupaju u kooperaciju s društvenim gospodarstvima ili naprosto zemlju obrađuju slabo ili uopće ne obrađuju. Razumljivo je, radnu stoku nema niti svako deseto gospodarstvo manje od 1 ha, a ima gotovo devet od deset gospodarstava s posjedom od preko 8 ha.

Među gospodarstvima koja imaju radnu stoku, konje drži 52%. Kod ostalih u spregu ulaze volovi, bivoli, mazge, mule. Na užem području Srbije konje je imalo samo 29% gospodarstava koja inače drže radnu stoku. U Sloveniji je takvih gospodarstava bilo 35,5%, a na Kosovu i Metohiji 38,4%. A treba dodati da većina gospodarstava ima jednog, a ne dva konja.

Plug ima odnosno nema svako drugo individualno gospodarstvo u Jugoslaviji, a oko 180.000 gospodarstava (5%) imaju surogate — rala. Samo svako dvadeset peto gospodarstvo, čiji je posjed manji od 1 ha, ima plug, ali ga zato ima više nego devet od deset gospodarstava koja su veća od 8 ha.

Evo podataka o ostaloj opremi, koji također potječu od popisa poljoprivrede: na 2.618.103 gospodarstva dolazilo je 145.359 sijačica, 297.730 sječki i krunjača, 25.930 kosačica za travu i rukovezačica, 7.845 samovezačica i 436.705 prskalica. Ta su oruđa pretežno pripadala gospodarstvima većim od 4 ha.

Zaprežna kola imalo je 44,7% gospodarstava.

Jedan dio gospodarstava imao je, međutim, traktore. Procjenjuje se da danas traktore ima oko 10.000 gospodarstava.

Jedan od limitirajućih činilaca proizvodnje na seljačkim gospodarstvima ogleda se u velikoj rasparčanosti posjeda. Svako gospodarstvo imalo je 1960. godine prosječno 8 parcela s prosječnom veličinom od 54 ari. Što je gospodarstvo manje, to je relativno više rasparčano. Gotovo jedna trećina svih gospodarstava ima više od 10 parcela, a samo oko jedna šestina nije rasparčana, nego sav posjed ima u jednom komadu.

Diferencijacija gospodarstva prema karakteristikama reprodukcije i tržišnoj proizvodnji: Već općeniti podaci o posjedovnoj strukturi, visini, izvorima i oblicima dohotka, opremljenosti i drugim proizvodno-tehničkim obilježjima, što smo ih iznijeli, ukazuju na to da velika većina individualnih gospodarstava u našoj zemlji nije sposobna za proširenu, a dobar dio ni za prostu reprodukciju.

Proširena reprodukcija traži sve veće investicije u proizvodnju na gospodarstvu, a ako neko gospodarstvo ne vrši proširenu reprodukciju ono ne može davati ni iole značajniju tržišnu proizvodnju, odnosno ono se može održavati jedino kao prirodno gospodarstvo koje u većem ili manjem obimu osigurava osnovne potrebe seljačke obitelji.

Podaci o investicijama u gospodarstvo nedvojbeno potvrđuju skroman obim proširene reprodukcije na individualnim posjedima.

Ovi podaci omogućuju zaključak da individualna gospodarstva i apsolutno i relativno malo investiraju u proizvodnju, premda veća gospodarstva investiraju više. Najmanja gospodarstva relativno smanjuju svoje investicije.

Tabela 18

Kretanje brutto-investicija u gospodarstvo u razdoblju od 1960. do 1964. godine (tekuće cijene u 000)*

Veličina posjeda	1960.		1961.		1962.		1963.		1964.	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
Do 2 ha	21,4	6,4	25,6	6,8	26,2	6,0	22,7	4,4	52,5	6
2—3 ha	34,3	9,4	37,5	8,6	29,9	8,3	61,7	10,4	79,9	7,9
3—5 ha	39,3	9,2	39,5	6,3	49,6	8,9	71,0	10,8	102,7	12,3
5—8 ha	39,7	7,9	57,0	10,2	60,8	9,7	85,4	10,9	105,7	11,3
preko 8 ha	47,2	7,9	75,6	10,7	64,0	8,3	96,9	10,0	137,8	11,3

Izvori: Ankete o seljačkim gospodarstvima, statistički bilteni 265, 266, 295, 353, 387.

* Nije uračunat rad članova domaćinstva.

Podaci u ovoj tabeli znače, međutim, prosjeke, pa kao i svi prosjeci mogu zamagliti pojave. Naglašavajući da velika većina individualnih gospodarstava nije sposobna za proširenu, a dobar dio ni za prostu reprodukciju, mi smo ipak bili neprecizni, a oslanjali smo se na općenite podatke o tim posjedima. Preciznih podataka nema, pa nije ni moguće klasificirati gospodarstva s obzirom na investicije i reprodukciju, te brojčano tačno iskazati veličine dobijenih grupa. Upravo u tabeli iznijeta »prosječna« slika (na uzorku od oko 2.600 gospodarstava) vjerojatno dodatno potvrđuje našu nedovoljno preciznu ocjenu. Međutim, mi ne mislimo tvrditi da proširena reprodukcija uopće nije moguća i da se stvarno ne odvija na relativno znatnom broju gospodarstava. A koliki je taj dio i kakva su njegova proizvodna obilježja,

mi i opet ne možemo tačno utvrditi. Moguće je tek upozoriti na neke činioce, koji — i mimo usitnjenosti, slabe opremljenosti i niskih stvarnih ulaganja — određuju samu mogućnost proširene reprodukcije i njene granice na individualnom gospodarstvu. Takvo je gospodarstvo »u načelu« sposobno za određeni nivo proširene reprodukcije: a) specijalizacijom proizvodnje, tj. orijentacijom na takvu njenu strukturu koja omogućava optimalno korištenje proizvodnih kapaciteta gospodarstva, prirodnih uvjeta i uvjeta na tržištu, b) intenzifikacijom proizvodnje putem boljeg i potpunijeg korišćenja raspoložive radne snage (ovome vodi već i specijalizacija), c) preraspodjelom dohotka u pravcu većeg ulaganja u proizvodnju umjesto u potrošnju koja nije »nužna« ili umjesto tezuiranja, d) promjenom strukture raspoloživih investicija u gospodarstvo u pravcu ulaganja u optimalnu tehnologiju i reprodukcioni materijal koji osigurava veću proizvodnju. Ovo bi bile »samostalne rezerve« proširene reprodukcije na individualnom gospodarstvu, a pored njih ono može: a) koristiti tuđu radnu snagu i proizvodne kapacitete u svrhu stvaranja akumulacije za proširenje proizvodnje, b) koristiti izvanredne prilike na tržištu i zaobilaziti propise (špekulacija) i c) koristiti društvena gospodarstva kao organizatore proizvodnje (kooperacija). Može se pouzdano tvrditi da se jedan dio (postotak je nemoguće dati) i do sada koristio svim ovim mogućnostima i da je na toj osnovi vršio proširenu reprodukciju. Isto tako, može se s još većom sigurnošću tvrditi da su »rezerve« u ovom smislu relativno velike, odnosno da je potencijalna proizvodnja na individualnim gospodarstvima, i pored činjenice da se mnoga među njima neće i ne mogu ni proizvodno ni socijalno reproducirati, znatno veća od postojeće. Da se na ovim osnovama nije u poslijeratnom razdoblju odvijala određena proširena reprodukcija, došlo bi do pada ukupne proizvodnje na privatnom sektoru, a ona je ipak rasla.

Na dijelu gospodarstava odvijalo se u posljednjim godinama stanovito povećanje osnovnih sredstava i u vidu nabavke traktora i drugih strojeva, pa se u tom smislu može govoriti o tendencijama diferencijacije individualnih gospodarstava s obzirom na razna obilježja procesa reprodukcije. Mi, međutim, možemo malo reći o ovim tendencijama, jer one nisu proučene. Izuzev popisa poljoprivrede, čiji su podaci već zastarjeli, provedena su tek neka djelomična proučavanja.⁴² Grubo rečeno, u posljednjim godinama (ovdje apstrahiramo utjecaj netom počete privredne reforme) iz mase svih individualnih gospodarstava izdvajala se jedna kategorija, koja se jače usmjerila na pojačanu proširenu reprodukciju. Uglavnom su to gospodarstva koja imaju više od 5 ha zemlje, radnu stoku, neke strojeve, specijaliziranu proizvodnju.

Diferencijacija prema proizvodnoj i tržišnoj orijentaciji (dezinvestiranje i deficit na tržištu kod većine gospodarstava nasuprot pojačanom investiranju i tržišnoj specijalizaciji manjine gospodarstava, koja imaju najpovoljnije uvjete za to) stvara osnovu za slijedeće grube zaključke u pogledu samih mogućnosti za podruštvljavanje procesa poljoprivredne proizvodnje i zemljišnih površina:

- većina gospodarstava, onih manjih, slabije opremljenih i ponekad deficitnih u radnoj snazi, koja se nalaze u posjedu domaćinstava

⁴² U prijašnjim godinama nešto obuhvatnija proučavanja vršio je, na području Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu, a u posljednje je vrijeme vrijedno spomenuti dvije ankete Zavoda za ekonomiku Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu, prvu u oko 19.000 domaćinstava (gospodarstava) na području SR Srbije i drugu u oko 17.000 domaćinstava u planinskom području Jugoslavije.

čija je radna snaga sasvim ili djelomično deagrarizirana pa je u skladu s tim više ili manje deagrariziran i njihov dohodak, ne vrši proširenu reprodukciju i ne daje tržišnu proizvodnju, i kao takva predstavlja grupaciju koja iščezava kao proizvodna jedinica i svodi se na okućnice, što stvara mogućnosti i ujedno nameće neodložnost podruštvljavanja njihovih kapaciteta;

- manjina gospodarstava, onih većih, bolje opremljenih, s dovoljno radne snage, ponekad bez stalno zaposlenih izvan gospodarstva, s većim stupnjem specijalizacije i većom netto — tržišnošću, usmjerena je više ili manje na proširenu reprodukciju, i kao takva predstavlja grupaciju koja ne napušta i neće tako brzo napustiti svoje proizvodne kapacitete, što znači da se ne može računati i na njihovo brzo podruštvljavanje, iako se podruštvljavanje proizvodnje, a time u krajnjoj liniji i samih kapaciteta, može postići kroz sve veće uvlačenje ovih gospodarstava u društvenu podjelu rada.

Kooperacija: Kao oblik podruštvljavanja proizvodnje, kooperacija u krajnjoj liniji vodi i podruštvljavanju proizvodnih kapaciteta privatnog sektora. Prvo, samo ulaženje u kooperaciju indicira nedovoljne mogućnosti individualnog gospodarstva da se samostalno razvija. Drugo, vežući se trajnije uz društvena proizvodna sredstva i uz društvene organizatore proizvodnje, sitna gospodarstva se u stvari osposobljavaju za povećanje proizvodnje koje samostalno ne bi mogla postići, a istodobno se podvrgavaju transformaciji koju u biti determinira upotreba društvenih sredstava za proizvodnju. Individualna se gospodarstva u pravilu time orijentiraju ne na svoje samostalno proizvodno jačanje, nego na uključivanje u društveno organiziranu proizvodnju, koje sve više vodi, odnosno može dovesti do toga da individualni proizvođači postaju društveni proizvođači i postupno dobijaju status onog tko ima specifično radno mjesto u lancu društveno organizirane proizvodnje. Ukoliko u takvom procesu stekne svoje mjesto specijaliziranog proizvođača, individualni poljoprivrednik će se odricati onih kapaciteta koje ne može optimalno ili dovoljno koristiti, a to najprije može biti upravo zemljišna površina koja je postala »suvišna«.

Svođenje zemljišnog vlasništva na novčanu rentu jedan je od glavnih učinaka kooperacije. Zemljišno vlasništvo u takvim uvjetima postepeno prestaje da bude problem s obzirom na tehnologiju suvremene proizvodnje, ali ostaje i dalje društveni problem ostatka starih ekonomskih odnosa. Međutim, kada zemljišno vlasništvo nije više kočnica tehnologije, nego društveni problem, ono će se lakše prevladavati.⁴³ U takvim uslovima društvo plaća monopol sitnog privatnog vlasništva. A kao »društveni problem« renta se može »ukinuti« jedino u slučaju definitivnog razvlašćenja sitnog vlasnika, bilo da mu se zemlja kupi bilo da se njegovo vlasništvo eliminiira po drugim osnovama. Sve dok se zemlja nalazi u privatnom vlasništvu, ona ipak ne pripada društvenom fondu zemlje i u društveni je fond treba definitivno prevesti jedino isplatom »kapitalizirane rente«, odricanjem ili oduzimanjem.

Kooperacija nije dovoljno proučena, odnosno nije uopće proučena da bi se moglo pouzdano ocijeniti i njene efekte u pogledu ubrzanja ili usporavanja transfera zemljišta u društveno vlasništvo. Postoje mišljenja da ona

⁴³ Kardelj, cit. rad. str. 118.

konzervira agrarnu strukturu, jer kooperiraju najčešće upravo mala gospodarstva, čija je proizvodna funkcija već reducirana, pa bi ona brže i iščekavala, da u kooperativnoj proizvodnji ne nalaze izlaz. Ova mišljenja, međutim, nisu još i dokazana. Naprotiv, njihovu osnovanost demantira već i ta činjenica da se fond obradive zemlje najbrže širio upravo na onim područjima, gdje je i kooperacija bila najrazvijenija. U svakom slučaju gospodarstva koja kooperiraju samo će izuzetno težiti i k stanovitom gomilanju površina, premda se događa da sama duže zadržavaju svoje površine.

Kooperacija je opći indikator redukcije samostalnih proizvodnih sposobnosti individualnog posjeda i ujedno sama označava proces daljnje redukcije u vidu podruštvljavanja tih funkcija, pa utoliko znači i postupnu negaciju same egzistencije tog posjeda.

Iako nedostaju precizniji podaci, čini se da ipak ima osnova za zaključak da kooperacija u proteklom razdoblju nije dovela do očekivanih rezultata u pravcu definitivnog podruštvljavanja površina, koje su njome bile obuhvaćane. To treba tumačiti činjenicom da je kooperacija do sada bila prilično nestabilna, da je bila podložna naglim oscilacijama i da joj je nedostajala dugoročnost i kompleksnost.

Neka su proučavanja pokazala da individualna gospodarstva koja kooperiraju i dalje učestvuju u međuseljačkom prometu zemlje podjednako kao i ostala gospodarstva, pa čak i više kupuju i zakupljuju zemlju nego što je otuđuju.⁴⁴ No, upravo ovo indicira neizgrađenost dosadašnjih kooperativnih odnosa, a ne i negativnu ulogu kooperacije u definitivnom podruštvljavanju zemlje.

d) Mogućnosti podruštvljavanja obradivog zemljišta u svjetlu društveno-ekonomskih procesa

Usitnjeni posjedi privatnog sektora diferenciraju se, kako smo vidjeli, prema mnogim obilježjima, od kojih neka pogoduju podruštvljavanju zemlje, a druga to podruštvljavanje otežavaju. Na osnovu prednjeg najopćenitijeg osvrtu na društveno-ekonomske procese u selu i poljoprivredi mogli bismo zaključno naglasiti slijedeće:

Među činiocima koji stvaraju i povećavaju mogućnosti transfera obradive zemlje iz privatnog vlasništva i posjeda u društveno vlasništvo i posjed nesumnjivo su najznačajniji:

- brzo smanjivanje ukupnog i aktivnog poljoprivrednog (seljačkog) stanovništva i s tim povezano smanjivanje agrarne prenaseljenosti;
- orijentacija najvećeg dijela omladine iz poljoprivrednih porodica na stjecanje nepoljoprivrednih zanimanja;
- tendencija stagniranja broja sitnih individualnih posjeda, odnosno usporavanje daljnjih dioba tog posjeda;
- formiranje i neprestano povećavanje raznih oblika »nepotpunih« posjeda, kao što su posjedi seljaka—radnika, nepoljoprivrednika i starih seljaka;
- oskudica radne snage na znatnom dijelu individualnih gospodarstava;

⁴⁴ Dragoljub J. Vukčević, *Zemljišni odnosi i kooperacija*, Institut društvenih nauka, Beograd 1964, str. 170—172.

- relativno visoka razina deagrarizacije dohotka poljoprivrednih domaćinstava, odnosno relativno visoko učešće dohotka izvan gospodarstva u ukupnom dohotku;
- prevladavanje novčanog oblika dohotka i relativno visoka razina ulaznja domaćinstava u robnonovčane odnose, naročito u oblasti lične potrošnje;
- pogoršavanje proizvodno-tehničkih karakteristika sitnih privatnovlasničkih gospodarstava (radna stoka, oprema, rasparceliranost);
- opadanje proizvodnih sposobnosti privatnih posjeda izraženo u činjenici da sve veći dio vrši samo prostu reprodukciju ili ne vrši ni nju;
- niska tržišna proizvodnja na privatnom sektoru;
- podružtvljavanje proizvodnje u kooperaciji.

Među činiocima koji pak smanjuju mogućnosti podružtvljavanja zemlje i uspravaju dobrovoljnu eksproprijaciju sitnih zemljišnih vlasnika, a također se javljaju kao posljedice i manifestacije općih društveno-ekonomskih procesa u selu i poljoprivredi, istaknutu ulogu imaju prije svega slijedeći:

- polovična deagrarizacija, odnosno ostajanje pretežnog dijela onih koji stječu osnovno zanimanje izvan poljoprivrede na zemljišnom posjedu, kako bi se pluralitetom zanimanja osigurao pluralitet dohotka;
- disproporcija između razine deagrarizacije i razine urbanizacije, tj. ostajanje pretežnog dijela deagrariziranog stanovništva u seoskim naseljima;
- visoko učešće stanovništva vezanog za zemlju u ukupnom stanovništvu, što se ogleda u činjenici da zemlju posjeduje ne samo poljoprivredno i mješovito nego i dobar dio nepoljoprivrednog stanovništva;
- još uvijek vrlo visok agrarni pritisak, naročito u slabije razvijenim područjima, izražen u suficitu radne snage u poljoprivredi općenito i na najvećem dijelu individualnih posjeda;
- disproporcija između deagrarizacije zanimanja i dohotka i otuđivanja zemlje kod seljačko-radničkog gospodarstva, što ima svoje ekonomske i psihološke uzroke;
- znatno učešće naturalnog oblika dohotka, a to znači i naturalne proizvodnje i potrošnje, kod poljoprivrednih gospodarstava i domaćinstava;
- relativno nisko učešće novčanog dohotka s gospodarstva u ukupnom novčanom dohotku poljoprivrednih domaćinstava;
- orijentacija dijelâ individualnih gospodarstava na izvjesno gomilanje zemlje, bolje opremanje i veću tržišnu proizvodnju (premda bolja oprema i veća tržišna proizvodnja mogu biti i činioci redukcije površina);
- nestabilna i nedovoljno proširena kooperacija.

Ovdje je, naravno, riječ o činiocima na strani samog individualnog posjeda, a ne i na strani kluštva i društvenih subjekata.

U cjelini dosadašnji tokovi društveno-ekonomskih procesa, kojima je bilo zahvaćeno poljoprivredno-seljačko stanovništvo i sitno privatnovlasničko gospodarstvo otvorili su relativno široke i povoljne mogućnosti podružtvljavanja zemlje. Uostalom, da su te mogućnosti doista velike i povoljne pokazuju i rezultati i iskustva podružtvljavanja zemlje u dosadašnjem razdoblju, a koje smo već naprijed izložili. Ali, tendencije karakterističnih društveno-

-ekonomskih procesa u selu i poljoprivredi u cjelini nameću zaključak ne samo o povoljnim mogućnostima, nego i o velikoj neophodnosti podružtvljavanja zemlje. Ukupni rezultat ovih tendencija je redukcija proizvodnih funkcija individualnih gospodarstava. Pod utjecajem socijalno-demografskih kretanja jedan dio se gasi kao proizvodna jedinica, a drugi još veći dolazi u položaj da ne osigurava svoju reprodukciju ni pod dosadašnjim uvjetima, a kamoli da ostvaruje proizvodni napredak.

Zbog toga što individualni posjed sve slabije uspijeva podmiriti društvene potrebe, koje rastu, a i dalje drži gro zemlje i ima dominantno mjesto u proizvodnji, ne po rezultatima i prinosima nego po ukupnom fizičkom obimu, pred društvenu se zajednicu i postavlja neodložan zadatak da putem organiziranja proizvodnje na njemu i preuzimanjem zemlje koju on zapušta i otuđuje ili bi pod određenim uvjetima otuđio, prevlada ovakav razvoj i ujedno ostvaruje svoje ekonomske i društvene ciljeve u selu i poljoprivredi.

Pri uočavanju mogućnosti podružtvljavanja zemlje vrlo je značajna činjenica da su se društveno-ekonomski procesi različito odvijali po regijama, pa i najužim lokalnim sredinama i selima, da su dostigli različiti stupanj i da su uvjetovani mnogim specifičnim okolnostima. U ovom pogledu mogao bi se formulirati slijedeći opći zaključak: najveće mogućnosti i najpovoljniji uvjeti podružtvljavanja zemlje postoje na područjima na kojima je deagrarijacija dostigla najveću razinu i na kojima je agrarna naseljenost najmanja, posjedovna struktura manje usitnjena, tržišna proizvodnja najveća, a procesi diferencijacije individualnih gospodarstava po različitim obilježjima najizrazitiji. To su ujedno i područja na kojima je i zemlja najkvalitetnija, uvjeti za poljoprivredu najpovoljniji i društveni sektor najprošireniji. Naprotiv, mogućnosti su najmanje i uvjeti najnepovoljniji na područjima visokog agrarnog pritiska i relativno veće prirodne proizvodnje i potrošnje, a to su uglavnom brdsko-planinska područja.

Procesi diferencijacije individualnih gospodarstava, čiji smo osnovni sadržaj naprijed označili, jasno ukazuju na činjenicu da se oni odvijaju bez dovoljnog organiziranog društvenog utjecaja, pa su utoliko i njihove posljedice nerijetko suprotne društvenim intencijama. Utoliko dio seljačkih gospodarstava, koji se inače orijentirao na tržišnu proizvodnju, koristi posljedice deagrarijacije i redukcije proizvodnih funkcija ostalih gospodarstava za svoje ciljeve, što u pravilu usporava proces podružtvljavanja, odnosno umanjuje mogućnosti podružtvljavanja.

Naš zadatak ovdje nije bio u tome, da matematički izmjerimo mogućnosti podružtvljavanja obradivog zemljišta u svjetlu aktuelnih društveno-ekonomskih procesa u selu i poljoprivredi nego tek da ukažemo na opću društveno-ekonomsku uvjetovanost samih ovih mogućnosti.

2. Neki rezultati naših proučavanja seljačko-radničkih i staračkih domaćinstava i gospodarstava i mogućnosti podružtvljavanja

Našim neposrednim proučavanjima htjeli smo pobliže utvrditi među-zavisnost između društveno-ekonomskih obilježja, stanja i položaja seljačko-radničkih i staračkih poljoprivrednih domaćinstava i mogućnosti podružtvljavanja zemlje koju ona posjeduju.

Htjeli smo utvrditi pod kojim je uvjetima seljak-radnik »voljan da zemlju ustupi društvu a da istovremeno ne postane teret društvu ili da mu životni standard ne opadne«. ⁴⁵

Isto tako, postavili smo cilj da se »na osnovu sagledavanja socijalno-ekonomskih promjena u našem selu utvrdi kolike su mogućnosti povećanja društvenih površina na račun površina koje drže staračka poljoprivredna domaćinstva čiji se broj brzo povećava«. ⁴⁶

Osnovni metod proučavanja bila je anketa.

Ankete je proveo Agrarni institut u Zagrebu u toku 1963. i 1964. godine. ⁴⁷

Anketirano je 1.711 seljačko-radničkih domaćinstava, od čega ispravno 1.488. Anketirana su 802 staračka domaćinstva, od čega 726 ispravno. ⁴⁸

Anketama, čiji su upitnici bili dosta obimni (prvi 44 pitanja zatvorenog i otvorenog tipa, a drugi 30 pitanja), prikupljeni su podaci o članovima domaćinstva, zanimanju, zaposlenju, školovanju, dohotku na radnom mjestu, opremi domaćinstva i slično, zatim podaci o veličini posjeda, strukturi površina, uzgajanim kulturama i stočnom fondu, podaci o stavovima prema zemlji, prometu zemlje, razlozima tog prometa, korišćenju površina, kooperaciji, i, najzad, podaci o proizvodnim i potrošačkim obilježjima, stambenim i gospodarskim objektima i standardu domaćinstva.

Obrada rezultata ankete upotpunjena je i primjenom drugih metoda: historijsko-analitičke, statističke, metode neposrednog promatranja, grupnog intervjuiranja poznavalaca seoskih prilika i metode analize pisane građe.

Detaljna obrada rezultata anketa sadržana je u studijama Svetozara Livade »Socijalno-ekonomska obilježja mješovitih gospodarstava u poljoprivredi Jugoslavije« i »Poljoprivredna proizvodnja i socijalna obilježja staračkih poljoprivrednih domaćinstava u Jugoslaviji«. Ovo naše sumarno iznošenje podataka istraživanja u potpunosti se oslanja na te studije, dok interpretacije koje preuzimamo iz tih studija stavljamo pod navodnike. Inače za potpuniji uvid u rezultate istraživanja treba konsultirati ove studije.

a) Socijalna obilježja seljačko-radničkih domaćinstava i poljoprivredna proizvodnja na njihovim gospodarstvima

Prosječan broj članova anketiranih domaćinstava bio je 5,47, a u Bosni i Hercegovini 5,79 i na Kosovu i Metohiji 7,32. Podaci popisa stanovništva 1961. godine također su pokazali da mješovita domaćinstva imaju prosječno više članova nego čista poljoprivredna i čista nepoljoprivredna. »Izgleda

⁴⁵ Svetozar Livada, **Socijalno-ekonomska obilježja mješovitih gospodarstava u poljoprivredi Jugoslavije**, studija u izdanju Agrarnog instituta, str. 90.

⁴⁶ Svetozar Livada, **Poljoprivredna proizvodnja i socijalna obilježja staračkih poljoprivrednih domaćinstava u Jugoslaviji**, studija u izdanju Agrarnog instituta, str. 3.

⁴⁷ Upitnik su izradili, anketom rukovodili i organizirali i kontrolirali obradu njenih rezultata suradnici Odjela za sociologiju sela Vladimir Cvjetičanin, Svetozar Livada, Vlado Puljiz i Stipe Suvar. Interpretaciju rezultata anketa izvršio je Svetozar Livada u dvjema studijama, koje su navedene u bilješkama 45 i 46.

Ankete su provedene na cijelom području Jugoslavije. Rukovodioci anketiranja po pojedinim područjima bili su: za područje Bosne i Hercegovine prof. dr. Ljubo Božić, za područje Crne Gore univerzitetski predavač Josif Jauković, za područje Hrvatske spomenuti suradnici Odjela za sociologiju, za područje Makedonije Kiril Tomevski, diplomirani inženjer agronomije, za područje Slovenije univerzitetski asistent Lojze Tomeš, za dručje Srbije docent dr. Bora Radovanović, za područje Vojvodine docent dr. Prokopije Milenković i za područje Kosova i Metohije prof. dr. Miloš Bogdanović.

⁴⁸ O osnovnom skupu, izboru uzorka i teritorijalnoj distribuciji anketiranih detaljni podaci sadržani su u citiranim studijama Svetozara Livade.

da mješovito domaćinstvo zaista konzervira staru porodičnu strukturu, odnosno zadržava tzv. proširenu porodicu.« U ovim domaćinstvima proporcionalno je više djece i izdržavanih osoba. Unučad je zastupljena s 13,5%, a srodnici u pobočnoj liniji s 10,7%. Pet ili više članova imalo je 60% domaćinstava u Jugoslaviji, a na Kosmetu 83,6%, u Makedoniji 74,7% i u Bosni i Hercegovini 74%. Ovi podaci ne idu u prilog mogućnosti podruštvljavanja zemlje seljaka-radnika, jer se pokazuje da oni imaju relativno najbrojnije porodice koje ne bi mogle živjeti samo od dohotka iz radnog odnosa.

Prosječan broj stalno zaposlenih izvan gospodarstva bio je 1,32 člana. Samo 20,9% domaćinstava imala su dva i više stalno zaposlenih članova. Pretežno su zaposleni mlađi članovi (sinovi, kćeri), ali je često zaposlen i kućedomaćin, što je naročito slučaj u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Ukoliko su zaposleni kućedomaćini, vjerojatnost brže deagrarizacije je veća, jer u pravilu i njihovi potomci stječu nepoljoprivredno zanimanje.

Seljaci-radnici pretežno su zaposleni u svom ili susjednom selu. U Jugoslaviji, ako sudimo prema našoj anketi, 61% zaposlenih lica koja žive na poljoprivrednim gospodarstvima ima radno mjesto u svom ili susjednom selu. U Vojvodini čak 93,3% zaposlenih radi u svom naselju ili u drugom negradskom naselju. Jedino u Crnoj Gori, Sloveniji i užoj Srbiji većina zaposlenih odlazi na posao u gradove. Relativno najveći broj seljaka-radnika živi na daljini do 3 km od radnog mjesta. Takvih je među anketiranimima 43,8%. Onih kojima je radno mjesto udaljeno 3—5 km bilo je 15%, a onih kojima je to mjesto udaljeno više od 10 km bilo je 21%. Ovi podaci o mjestu zaposlenja i udaljenosti radnog mjesta također ne idu u prilog bržeg »odljepljivanja« mješovitih domaćinstava od gospodarstva i zemlje. Zaposleni seljaci koji rade u svojem selu i kojima radno mjesto nije daleko nemaju razloga da sele i potpuno otuđuju svoj posjed; oni će se urbanizirati jedino ukoliko se urbanizira njihovo naselje. Oni imaju više vremena da dodatno rade na svom posjedu, a budući da je snabdijevanje u selima uglavnom slabo imaju još jedan razlog više da se čvršće drže zemlje.

Uvjeti putovanja na posao uglavnom su nepovoljni. Većina putuje do radnog mjesta i nazad pješke. Slijede oni koji putuju biciklom i autobusom. Pješke nerijetko odlaze na posao i oni kojima je radno mjesto udaljeno više od 10 km. Duga i naporna putovanja smanjuju fond slobodnog vremena zaposlenih, tako da im ne ostaje vremena ni za eventualno učenje i obrazovanje, kojim bi stjecali veću kvalifikaciju i spremu, a time uvećali i mogućnosti da se presele u gradove i bliže radnom mjestu, odnosno da se odsele s posjeda. Ali na drugoj strani ovaj činilac može i ubrzavati odlaženje s posjeda, jer će zaposleni koji su izloženi dugim i napornim putovanjima više težiti da se presele i oslobode tog opterećenja.

Među zaposlenim članovima anketiranih domaćinstava 4,9% se zaposlilo prije 1941. godine, u razdoblju od 1945. god. do 1950. zaposlilo se 17,6, u razdoblju od 1950. do 1955. daljnjih 15,1%, dok je posljednjih 10 godina zaposlenje steklo 62,4%. Ovi podaci govore o tome da se grupacija seljaka-radnika formirala uglavnom poslije rata, a najviše u posljednjem deceniju. Ako bismo sudili po dosadašnjem trendu, onda treba očekivati sve ubrzanije povećavanje broja seljaka-radnika, što na jednoj strani povećava mogućnosti podruštvljavanja zemlje, jer će mješovita domaćinstva brže i lakše

otuđivati zemlju nego čista poljoprivredna domaćinstva, a na drugoj strani te mogućnosti umanjuje, jer bi do mnogo bržeg i većeg transfera zemlje u društveni posjed moglo doći kada bi se novouposlena radna snaga potpuno deagrarizirala i urbanizirala.

Većina zaposlenih iz anketiranih domaćinstava su radnici — 57,1%. Službenika je bilo 19,1%. Ostali pripadaju slobodnim profesijama i sloju obrtnika. Radnici imaju slabije mogućnosti da se potpuno deagrariziraju, jer imaju u prosjeku niži dohodak i mnogo teže mogu riješiti stambeni problem ukoliko bi selili u grad. No i veliki postotak službenika, pripadnika intelektualnih profesija i obrtnika upućuje na zaključak kako zapravo »pojam mješovitog gospodarstva ima mnogo šire značenje nego se to obično misli«.

Gotovo svaki četvrti zaposleni s gospodarstva nije kvalificiran, svaki deveti je polukvalificiran, a svaki peti kvalificiran. Međutim, u Sloveniji velika većina ima kvalifikaciju — 69,4%, u Vojvodini kvalifikaciju ima 36,4% stalno zaposlenih izvan gospodarstva, a u Crnoj Gori 34%. Srednju, visoku i višu stručnu spremu ima pak 15,5%, a u Crnoj Gori 25,2%, u Makedoniji 17,6%, u Vojvodini 24,9% i na Kosmetu 17,9%. Ovi podaci govore protiv toga da se na zaposlena lica koja žive na individualnim gospodarstvima gleda kao na neizdiferenciranu masu nekvalificirane i najslabije plaćene radne snage. Ta masa u prosjeku ima nepovoljniju kvalifikacionu strukturu od ostale mase zaposlenih a i isto tako u prosjeku slabija primanja, ali ona obuhvaća pripadnike svih profesija, pa i primaoca visokih dohodaka. Ali ovdje moramo imati u vidu regionalne razlike. Na nekim područjima gro zaposlenih doista čine nekvalificirani radnici teških profesija i niskih primanja. Od ukupnog broja zaposlenih s anketiranih gospodarstava 7,6% imalo je osobni dohodak niži od 10.000 dinara (bilo je to krajem 1963. ili početkom 1964), a u Makedoniji takvih je bilo čak 28,2% i na Kosmetu 15,2%. Primanja između 10 i 15 tisuća dinara imalo je 20% anketiranih (u Makedoniji 37,5%, na Kosmetu 15,2%), od 40 do 50 hiljada svega 0,9%, a više od 60 hiljada 0,3%. S ovako niskim primanjima ne mogu se održavati relativno velike porodice seljaka-radnika, te su ona prepreka za brži transfer njihove zemlje u društveno vlasništvo.

Djeca i omladina iz mješovitih domaćinstava sve više pohađaju srednje i visoke škole. U srednjim stručnim školama nalaze se članovi 28,9% anketiranih domaćinstava, u gimnazijama članovi 10% domaćinstava, u školama za kvalificirane radnike 4,3%, u višim školama 2,6% i na visokim školama 6,3%. Iz 48,1% domaćinstava djeca i omladina pohađaju škole u gradovima. Na pitanje da li će svoju djecu, ukoliko još nisu završila osnovnu školu, slati na daljnje školovanje potvrdno je odgovorila velika većina domaćinstava koja takvu djecu imaju. U 88% slučajeva ona žele djecu uputiti u srednje stručne škole i gimnazije, pa se vidi da preferiraju »kancelarijska« zanimanja. Podaci o školovanju djece upućuju, dakle, na zaključak da se mješovita domaćinstva u drugoj generaciji vjerojatno neće reproducirati.

Iz 26,6% anketiranih domaćinstava već se u poslijeratnom vremenu iselio jedan ili više članova. U gradove se odselilo oko 75% onih koji su odselili. To znači da prostorna pokretljivost mješovitog stanovništva nije do sada bila tako visoka, ali podaci o školovanju djece i omladine indiciraju da će se ona ubrzati, što je povoljan činilac u pogledu podruštvljavanja zemlje ovih domaćinstava.

Podaci ankete o zemljišnim površinama, odnosno o veličini posjeda mješovitih domaćinstava potvrdili su činjenicu da ta domaćinstva imaju relativno manje posjede. Manje od 2 ha poljoprivrednih površina imalo je 32,1% anketiranih seljačko-radničkih domaćinstava u Bosni i Hercegovini, 44,6% u Crnoj gori, 32,8% u Hrvatskoj, 38,4% u Makedoniji, 30,2% u Sloveniji, 24,9% u užoj Srbiji, 39,5% u Vojvodini i 55,4% na Kosmetu. Ako ove podatke usporedimo s onima o prosječnom broju članova ovih domaćinstava, doći ćemo do zaključka da po jednom članu dolaze relativno vrlo male površine. Više od jedne trećine anketiranih gospodarstava raspolaže s manje od 1 ha oraničnih površina. Međutim, u Vojvodini znatan broj ima i po pet — šest hektara oranica.

Radnu stoku ne drži 36,7% anketiranih gospodarstava, par konja ima 10,4%, a par volova 14,6% gospodarstava. Proizlazi da svega jedna četvrtina gospodarstva radnika-seljaka može vlastitom vučnom spregom obrađivati svoje površine.

Goveda ne posjeduje 33% gospodarstava, a svega jedno grlo posjeduje 42,1%. Regionalne su razlike velike. U Bosni i Hercegovini ne drži goveda 10,8% anketiranih gospodarstava, a u Makedoniji 54,4%, užoj Srbiji 46,1%, Hrvatskoj 39% i Vojvodini 36,8%. Četiri i više grla drži, međutim, 14,1% anketiranih gospodarstava, što pokazuje da se ovaj dio orijentirao na tržišnu proizvodnju u stočarstvu (prodaja mesa i mlijeka). U Sloveniji čak 32% seljačko-radničkih gospodarstava drži tri ili više komada goveda. Svinje ne drži 25% anketiranih gospodarstava, ali tu treba imati u vidu i utjecaj religiozne tradicije, budući da na Kosmetu svinje ne uzgaja 57,9%, u Bosni i Hercegovini 41,1%, a u Makedoniji 37% domaćinstava. Na drugoj strani 22,2% domaćinstava tovi 3 i više komada svinja, a 8% i više od 10 komada. U Vojvodini više od 10 komada svinja gaji čak 36,9% domaćinstava, a 5—10 komada 30,1%. U Hrvatskoj, užoj Srbiji i Sloveniji također je dosta domaćinstava koja uzgajaju više od 5 svinja. Oko 70% anketiranih gospodarstava ne drži ovce, što pokazuje da je ova kategorija uglavnom napustila ekstenzivno stočarstvo. Preostala gospodarstva često posjeduju »simboličan« broj — 4,5% jednu, a 21,1% dvije do pet ovaca. Preko 30 ovaca ima, međutim, 27,4% gospodarstava u Crnoj Gori, 17,4% gospodarstava u Makedoniji i 28,6% gospodarstava u Vojvodini. Perad ne uzgaja 10% gospodarstava, dok ostala uglavnom uzgajaju manji broj za svoje potrebe. Jedino u Vojvodini ova gospodarstva uzgajaju perad i za tržište — 40% drži preko 50 komada. Stočni fond na seljačko-radničkim gospodarstvima nije, dakle, velik ali ni beznačajan. Sudeći po ovim podacima, jedan dio gospodarstava uzgaja i u relativno većim količinama pojedine vrste stoke zbog plasmana na tržište. Ukoliko ne stupa u kooperaciju i ne proizvodi potrebnu stočnu hranu nego je nabavlja, seljačko-radničko gospodarstvo, kao uostalom i svako drugo, mora angažirati veće površine za uzgoj stoke, pa utoliko to djeluje usporavajuće na redukciju tih površina.

Drvenim plugom još uvijek se služi 10% anketiranih gospodarstava, a željezni ima njih 41%, dok drljaču i branu ima 27,3%, a zaprežna kola 9,8%. To znači da je opremljenost ovih gospodarstava oruđima više nego slaba, te oni s postojećom opremom ne mogu iole bolje obrađivati svoje površine.

Naša anketa je potvrdila da se mješovita gospodarstva u svojoj orijentaciji drže uglavnom gesla »svega po malo«. Njihova je proizvodnja deficitarna,

odnosno nije dovoljna za podmirenje vlastitih potreba domaćinstva. Više od 80% domaćinstava kupuje pšenicu, odnosno brašno, a 37,0% kupuje sve potrebne količine. Masnoće kupuje 69,7% anketiranih domaćinstava, šećer 89,8%, meso 65,8%, povrće 25,1% i voće 28%. Naprotiv, prodaje žitarice 9,3%, industrijsko bilje 15,2% (uglavnom u Makedoniji), krmno bilje 2%, povrće 20,9% (najviše u Makedoniji), voće 6,8%, rakiju 5%, mlijeko i mliječne proizvode 8,2%, jaja 1,5%, stoku 16,6% (u Vojvodini i Sloveniji više od 50%). »Općenito se može reći da je kako po količinama proizvoda tako i po broju gospodarstava koja je ostvaruju tržišnost veoma mala i da se tu zapravo radi više o prodaji 'viškova' radi kupovine drugih proizvoda potrebnih za ishranu. Prema tome, zaista je opravdano shvaćanje, da je proizvodnja na mješovitom posjedu uglavnom autokonzumna i nedovoljna za pokriće potreba vlastitog domaćinstva.«

Zanimljivi su i podaci o tome kako su raspoređene radne obaveze u gospodarstvu među članovima domaćinstva. Na 42,9% gospodarstava zemlju obrađuju isključivo oni članovi koji nisu stalno zaposleni izvan gospodarstva, na 3,5% isključivo članovi koji su stalno zaposleni, na 37,6% svi članovi, na 13,1% svi članovi i tuđa radna snaga, na 2,9% isključivo tuđa radna snaga (u Vojvodini isključivo tuđa radna snaga obrađuje zemlju 7,9% gospodarstava). O uzgoju stoke na 52,6% gospodarstava brine se žena — domaćica, na 21,4% kućedomaćin, a na 11,4% djeca. Uloga djece i domaćice u stočarskoj proizvodnji naročito je izrazita na slabije razvijenim područjima, gdje još dominira ekstenzivno stočarstvo. Inače, žene mnogo učestvuju i u obradi zemlje. Na svega 7,5% anketiranih seljačko-radničkih gospodarstava žene ne obrađuju zemlju, na 44,6% one u obradi pomažu, na 26,7% gospodarstava one obrađuju, a muškarci pomažu.

Mješovita gospodarstva ne učestvuju u kooperaciji onoliko koliko bismo mogli očekivati. Istina, u Vojvodini preko dvije trećine učestvuje. Na ostalim područjima ova gospodarstva često ne mogu ulaziti u kooperaciju, jer ne postoje društveni nosioci kooperacije.

Za našu temu od posebnog su značaja podaci o zemljišnom prometu i stavovima prema zemlji. Anketa je pružila podatak da velika većina anketiranih gospodarstava seljaka-radnika nije kupovala niti prodavala zemlju u posljednje tri godine. Zemlju je samo kupovalo 5,2% gospodarstava, a samo prodavalo 6,9%. Kupovale su se i prodavale u pravilu površine manje od 1 ha, što znači da se pretežno radilo o prodaji manje pogodnih i o kupovini pogodnijih parcela. Glavni razlog prodaji zemlje je nemogućnost obrađivanja zbog pomanjkanja radne snage, radne stoke i oruđa. Samo 7,9% od onih gospodarstava koja su zemlju prodavala navelo je da je to učinilo zbog udaljenosti parcele, a 9,1% zbog materijalne nužde, stjecanja dječjeg doplatka i sličnih razloga. U zakupu nije učestvovalo 84,1% anketiranih gospodarstava. Davalo je zemlju u zakup 9,9%, a uzimalo 5,7% gospodarstava. U 80% slučajeva zemlja se davala u zakup društvenim gospodarstvima. Naprotiv, zemlja je u 75% slučajeva prodana privatnicima.

Većina anketiranih je izjavila da ne namjerava prodavati zemlju. Takvih je 59,5%. Nije se o tome izjasnilo 23,4%. Zemlju namjerava prodavati 17,1% gospodarstava (u Bosni i Hercegovini 13,3%, u Hrvatskoj 12,2%, u Makedoniji 20,7%, u Sloveniji 9%, u užoj Srbiji 4,4%, u Vojvodini 24%). Kupovati zemlju namjerava pak 7,1% anketiranih domaćinstava, a ta se domaćinstva pretežno

nalaze u Sloveniji. Ovi podaci navode na zaključak da je zemlja seljačko-radničkim domaćinstvima »još uvijek, bez obzira na dohotke izvan gospodarstva, nužno egzistencijalno uporište, kojeg se ona ne žele odreći u prvom redu iz ekonomskih razloga«.

Preostaje, najzad, da iznesemo i neke podatke o potrošnji i standardu mješovitih domaćinstava. Tri četvrtine anketiranih domaćinstava ima električno svjetlo (na Kosmetu 34,6%, u Bosni i Hercegovini 32,9%, u Sloveniji 97%, u Vojvodini 87,2%). Više od polovice domaćinstava posjeduje radio-aparat (u Sloveniji gotovo tri četvrtine). Kuće je poslije rata gradilo 69,5% domaćinstava (u Crnoj Gori 85,7%, u Makedoniji 82,2%, užoj Srbiji 79,7% i na Kosmetu 76,8%), štale 16,7%, a ostale objekte 13,8%. Ovi su podaci u svakom slučaju »potvrda o podizanju životnog standarda mješovitih domaćinstava i veoma naglašenoj tendenciji njihove teritorijalizacije, o čemu se pri razmatranju mogućnosti njihove brze deagrarizacije mora voditi računa«.

Ako bismo pokušali ukratko izvući opće zaključke iz ove naše ankete, onda bismo na prvom mjestu trebali istaći da su njeni rezultati više-manje potvrdili opravdanost onih shvaćanja koja na posjede seljaka-radnika gledaju kao na oblik postepeno dezintegracije seljačkog gospodarstva, čije su proizvodne funkcije već prilično reducirane, ali koji se dugo održava i sporo definitivno iščezava uslijed mnoštva spicifičnih okolnosti, u kojima se odvijala deagrarizacija stanovništva, te industrijalizacija i urbanizacija u Jugoslaviji. Opća obilježja ovog oblika »nepotpunog« i »djelomičnog« poljoprivrednog domaćinstva i gospodarstva, koja je i naša anketa uglavnom ilustrirala, već su češće isticana i dijelom obrađivana u našoj naučnoj literaturi. Radničko-seljački posjedi su u prosjeku manji od posjeda čistih poljoprivrednika i pokazuju tendenciju da se sveđu na okućnicu za autokonzum. Zbog stalne angažiranosti njihove najbolje radne snage izvan gospodarstva i slabe opremljenosti radnom stokom i oruđima proizvodnja na ovim posjedima u pravilu zaostaje za postojećim nivoom proizvodnje ostalih gospodarstava. Budući da dohodak od rada izvan gospodarstva pritiječe ravnomjerno i ipak postupno raste, rad na gospodarstvu gubi na intenzitetu, pa se relativno smanjuje i dohodak od gospodarstva. Na posjedu se sve više angažira ženska, a i dječja radna snaga. Gospodarstva seljaka-radnika uglavnom nisu orijentirana na tržišnu proizvodnju. Deficit prehrambenih proizvoda podmiruje se kupovinom na tržištu potrebnih količina novcem koji se stječe izvan gospodarstva, a manje i utrkom viškova vlastitih proizvoda. Seljačko-radnička domaćinstva su u selu glavni kupci industrijskih i prehrambenih proizvoda. Kako poskupljuje radna snaga, a ne vrši se znatnija obnova fondova na ovim gospodarstvima, tako postupno prestaje proizvodnja na perifernim i lošijim površinama, nastaje tzv. socijalni ugar. Investicije su uglavnom usmjerene na domaćinstvo, a na posjedu često nastaje dezinvestiranje. Premda radničko-seljačka gospodarstva najčešće ne otuđuju ni onu zemlju koju su prestala obrađivati ili barem prestala intenzivnije obrađivati, kod njih se ipak ispoljava tendencija da više prodaju nego kupuju zemlju i da više daju nego uzimaju zemlju u zakup. Seljaci-radnici ispoljavaju jaku težnju da potomstvo obrazuju za nepoljoprivredna zanimanja.

No, ovo su dominantna obilježja i tendencije, od kojih postoji mnoštvo odstupanja. Seljaci-radnici i njihova gospodarstva su jako raznolika od jednog do drugog područja, od jednog do drugog tipa sela. Jedan dio čak i inten-

zivira proizvodnju, pa su to ponekad bolji i veći tržišni proizvođači nego susjedi koji su čisti poljoprivrednici. Dalje, neki kupuju zemlju i štede novac koji stječu izvan gospodarstva da bi ga uložili u tu svrhu.

Vežanost djelomično deagrariziranih domaćinstava, odnosno domaćinstava seljaka-radnika (ili radnika-seljaka) za zemljišni posjed održat će se sve dotle dok ona u tome nalaze vlastiti ekonomski interes. A dijelom će se ti posjedi održati i kada motiv njihovog držanja ne bude veća ili manja ekonomska nužda nego rekreacija. Međutim, sve ovo ne znači da društvo ne može određenim mjerama ubrzati potpunu deagrarizaciju ovih domaćinstava. Bitnijom promjenom nekog od činilaca današnje vežanosti za zemlju mješovitih domaćinstava dolazi i do odgovarajućeg ubrzanja kidanja te vežanosti. O tome ćemo ponešto reći kasnije.

b) Društveno-ekonomski položaj staračkih poljoprivrednih domaćinstava i tendencije proizvodnje na njihovim gospodarstvima

Kao staračko mi smo definirali svako poljoprivredno domaćinstvo u kojem su sva lica sposobna za rad starija od 50 godina. Definicija je bila elastična. Poljoprivrednik koji je netom navršio 50 godina ostaje još 15 godina u radnoj dobi, a faktično ostaje i više, jer je poznato da u poljoprivredi često i lica starija od 65 godina ostaju aktivna. No opravdanje za ovakvo definiranje mi smo vidjeli u namjeri da glavnu pažnju obratimo tendencijama brzog formiranja staračkih domaćinstava, a ne njihovom statičkom prikazivanju.

U anketiranim staračkim domaćinstvima živjelo je prosječno 2,04 članova. »Prema tome, staračko je domaćinstvo po broju članova znatno manje od bilo koje druge socijalne kategorije domaćinstava.« Zapravo, 22,7% domaćinstava imalo je samo jednog člana, a 58,7% dva. Ostala su imala više od dva a ponekad i više od pet članova. Relativno najviše jednočlanih domaćinstava bilo je u Crnoj Gori — 32,5%, a zatim u Vojvodini — 25%. Dvočlana su domaćinstva najzastupljenija u Makedoniji — 71,2%, na Kosmetu — 70,4% i u Hrvatskoj — 69,3%. Kako vidimo, relativno visoko je učešće domaćinstava, koje čine samo samohrana starica ili starac, a dominira grupa domaćinstava koja čine stari bračni parovi (ponekad i dva druga stara srodnika). Među staračkim poljoprivrednim domaćinstvima samačka su domaćinstva »uglavnom svugdje dvostruko više zastupljena nego što je samačko domaćinstvo u nas inače zastupljeno«. Samohrani starci žive u 11,9% anketiranih domaćinstava, a starice u 10,7%. Međutim jedan broj domaćinstava čine i stare osobe s maloljetnim potomcima, do 14 godina — takvih je čak 13,6%, ili stare osobe s mlađim licima koja nisu sposobna za rad. Podatak da je relativno mnogo domaćinstava koja, iako nema radne snage mlađe od 50 godina, ima maloljetne potomke ima svoje objašnjenje uglavnom u činjenici da su anketirana lica koja su, istina, navršila 50 godina, ali nisu davno izišla iz fertilitetne dobi. Među anketiranim je bilo 33% starih od 50 do 60 godina a sva su ona mogla imati djecu mlađu od 14 godina. Visoko je učešće domaćinstava s članovima mlađim od 50 godina, ali nesposobnim za rad. Međutim: »Računa se da se u našem selu nalazi oko 210.000 invalidnih osoba, od čega većinu čine 'urođeni', odnosno hereditarni invalidi. Od ovog broja, 2/3 predstavljaju mlađa lica. Selektivni učinci migracije u industriju i nepoljoprivredne djelatnosti povećava-

vaju zastupljenost invalida i za rad nesposobnih u seoskoj populaciji«. Prevladavaju domaćinstva čiji su članovi stariji od 60 godina — takvih je bilo u Jugoslaviji 67%, u Makedoniji 84,4%, u Hrvatskoj 71%, u Vojvodini čak 86,5%. »Sve ovo upućuje na zaključak, da su članovi staračkih domaćinstava pretežno u tim godinama, u kojima po bilo kojem kriteriju u nas i u svijetu ne mogu, s obzirom na svoje psihičke i fizičke uvjete, sami privređivati«.

Sagledavanje uzroka nastanka staračkih poljoprivrednih domaćinstava vrlo je značajno sa stajališta prognoziranja razvoja ove grupacije u budućnosti, a i ocjene njihovog socijalno-ekonomskog položaja. Zbog toga ćemo distribuciju tih uzroka posebno iskazati u tabeli:

Tabela 19

Uzroci nastanka staračkih domaćinstava

Uzrok	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosmet	Jugoslavija
Nisu imali potomaka	16,5	31,8	21,6	3,3	19,6	19,5	5,9	18,5	17,9
Svi su potomci umrli	15,5	6,8	13,1	6,7	8,8	9,7	6,9	13,0	10,8
Potomci su odselili	28,2	13,6	29,5	6,7	43,3	19,4	20,3	22,2	25,9
Potomci su mlađi od 14 god.	8,7	9,0	0,6	—	7,8	6,7	1,0	3,7	4,6
Potomci nisu sposobni za rad	5,8	4,5	4,5	—	1,9	3,7	4,0	7,4	4,2
Potomci su otišli na školovanje	2,9	4,5	0,6	—	6,9	5,7	15,8	3,7	5,4
Potomci žive odvojeno	22,4	29,4	30,1	—	83,3	11,7	34,3	45,0	31,5

Dominiraju, dakle, uzroci odseljenja i odvajanja potomaka.

No u 28,7% slučajeva posrijedi su uzroci biološke prirode (među umrle potomke ubrojani su i ubijeni u ratu). Učinak migracija najjači je u Sloveniji i Hrvatskoj. Na svim područjima veliki broj domaćinstava ima potomke koji žive u istom naselju, ali odvojeno. To indicira visoku razinu individualizacije generacija i porodica.

Staračka poljoprivredna domaćinstva, koja smo anketirali, imala su prosječno 2,10 ha zemlje. Posjed do 1 ha najčešće su imala staračka domaćinstva na Kosmetu — 46,7% i u Crnoj Gori — 35,7%, a najrjeđe u Vojvodini — 8,3%. Postotak takvih domaćinstava u Jugoslaviji bio je 19,9%. Posjed do 2 ha imalo je 41,6% staračkih domaćinstava u Jugoslaviji, 71,4% u Bosni i Hercegovini, 37,7% u Hrvatskoj, 45,2% u Makedoniji, 36,1% u Sloveniji, 40,8% u užoj Srbiji, 26% u Vojvodini, 71% na Kosmetu. Posjede veće od 5 ha imalo je više od polovice anketiranih domaćinstava u Vojvodini (52,1%), a u Sloveniji više od jedne petine (20,7%). U Jugoslaviji je posjede veće od 5 ha imalo 19,7% anketiranih staračkih domaćinstava. Međutim, staračka gospodarstva imaju znatno manje oranične površine. Prije svega, 14,5% izjavilo je da uopće nema oraničnih površina (takva su domaćinstva najčešća u Crnoj Gori). Do 1 ha oranica posjeduje u Jugoslaviji 39,4% domaćinstava, u Crnoj Gori 77%, u Sloveniji 68,1%, na Kosmetu 67,3%, u Hrvatskoj 46,7%, u Bosni i Hercegovini 42%, u Makedoniji 24,1%, u užoj Srbiji 22,6% i u Vojvodini 3,2%. U Voj-

vodini, naprotiv, 65,2% domaćinstava ima više od 5 ha oranica. Vrtove ima 37,8% anketiranih domaćinstava, vinograde 28% (od toga 82,5% manje od 0,5 ha), voćnjake 20,4%, livade 43,4% (uglavnom veličine do 1 ha), pašnjake 30,9% (u 90,4% slučajeva manje od 1 ha). Rezultati ankete pokazali su da je zemljišni posjed staračkih domaćinstava usitnjen i da mu struktura površina nije povoljna. Voćnjaci su zapušteni, livade su samonikle, a ponekad su one nastale od oranica koje se više ne oru.

Goveda je imalo 57,4% anketiranih staračkih gospodarstava. Ova gospodarstva drže uglavnom po jednu kravu. Međutim, bilo je i 13,2% gospodarstava koja su držala četiri i više komada goveda. Takvih je relativno najviše bilo u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni. Konje je posjedovalo 15,8% gospodarstava, i to u velikoj većini samo po jednog. Ovce je posjedovalo 13,8% gospodarstava, uglavnom u Srbiji, na Kosmetu, u Makedoniji, Crnoj Gori i Bosni. No, od ovih 54% posjedovalo je od 1 do 5 komada. Svinje je držalo 61,3% domaćinstava, a od toga više od trećine samo jednu. U Vojvodini je svinje držalo 84,4%, a od toga po četiri komada i više 61,7%. Perad je držalo 69,6% anketiranih domaćinstava, a od toga 55,6% više od 10 komada.

Ovi podaci o stočnom fondu također pokazuju da su gospodarstva u rukama starih poljoprivrednika slabe proizvodne jedinice. Ipak, na područjima na kojima je poljoprivreda najrazvijenija, jedan dio gospodarstava gaji goveda, svinje i perad za tržište.

Od svih anketiranih staračkih domaćinstava 11,3% je izjavilo da uopće ne posjeduje poljoprivredne alatke. Zaprežna kola imalo je 13,4%, kosilicu 1,7%, žetelicu 0,6%, plug 34,8% i branu 22,6% domaćinstava. Najslabije su opremljena gospodarstva u Bosni i Crnoj Gori.

Uopće se ne bavi proizvodnjom na svom gospodarstvu 4,8% anketiranih staračkih domaćinstava. »To su sigurno vrlo ostarjeli, nemoćni, bolesni ili invalidi.« Samo žito proizvodi 25,5% gospodarstava starih, a gro tih je u Vojvodini, užoj Srbiji i na Kosmetu. Samo voće i povrće gaji 4,2%, a žito i povrće 30,5%, žito, voće i povrće 11,3%, vino i povrće 5,9% itd.

U Vojvodini žito proizvodi dvije trećine staračkih gospodarstava, »što treba objasniti činjenicom da tamošnja gospodarstva kooperiraju«. Žitarice u drugim krajevima uzgajaju i zbog tradicija. Na gospodarstvima staraca proizvodi se uglavnom ono što je moguće i što je najpotrebnije za vlastitu prehranu.

Pšenicu ne kupuje 35,4%, a ne prodaje 87,2% anketiranih domaćinstava. U Crnoj Gori svega 2,4% domaćinstava ne kupuje pšenicu, a u Vojvodini 49,5%. Industrijsko bilje prodavalo je 5,8% anketiranih, alkoholna pića 5,9%, mlijeko i mliječne proizvode 7,3%, jaja 7%, stoku 16,3%, ostale proizvode 1,7%. Nasuprot tome, kupovalo je mast i ulje 75,5%, šećer 93,7%, meso 55,6%, povrće 20,5%, voće 20,7%, rižu i mlijeko 4,4%. Kako vidimo, staračka domaćinstva više kupuju nego prodaju. Ali ona kupuju male količine, a i prodaju male količine. Za kupovinu im nisu dovoljna sredstva od prodaje, pa se oslanjaju i na porodične i invalidske penzije, socijalne pomoći, pomoći potomaka, novac od prodaje osnovnih sredstava gospodarstava. Ukoliko sva ta sredstva nisu dovoljna za podmirenje osnovnih potreba ishrane, domaćinstva se suočavaju s oskudicom namirnica, a da se o drugim potrebama i ne govori.

Tuđu radnu snagu za obradu svoga posjeda koristi 60,2% anketiranih staračkih domaćinstava. Njima je ova radna snaga najčešće potrebna u ora-

nju, kopanju i okopavanju, berbi i žetvi. Više od trideset radnih dana tuđe radne snage u jednoj godini koristi 11,9% domaćinstava, a više od deset 55,6%. Staračka domaćinstva često tuđu radnu snagu koriste besplatno, što indicira »da je solidarnost prema ostarjelim u selu još uvijek na relativno visokom nivou«. Besplatno rade potomci, rodbina, susjedi.

Staračka gospodarstva rado stupaju u kooperaciju s društvenim sektorom, ukoliko za to imaju prilike. Ona najčešće kooperiraju u Vojvodini, i to uglavnom u ratarstvu. U stočarstvu je kooperiralo 27,2% domaćinstava. Zanimljivi su i odgovori na pitanje zašto ona staračka domaćinstva koja ne učestvuju u kooperaciji to ne čine. Najviše je onih koja ne kooperiraju zbog pomanjkanja radne snage (25,4%), a zatim onih koja ne kooperiraju jer nemaju s kime (23,8%). Staračka su domaćinstva »uglavnom sklona kooperaciji, ali najčešće ne nailaze na društvenog partnera i povoljne uvjete«.

U posljednje tri godine zemlju je prodavalo, odnosno kupovalo (ili i prodavalo i kupovalo), te davalo odnosno uzimalo u zakup 237 ili 32,6% staračkih domaćinstava. Među ovima, razumljivo, najviše je onih koja su zemlju samo prodavala — 51,1%, a zatim onih koja su je davala u zakup — 32,5%, dok je zemlju kupovalo 13,1%, a u zakup uzimalo 3,3%. Od ukupno anketiranih zemlju je prodavalo 14,3%, i to najčešće do 1 ha. Zemlja se u 63,5% slučajeva prodavala privatnicima. Za prodaju zemlje izjasnilo se 219 ili 30,2% svih anketiranih domaćinstava, a od toga 144 ili 65,7% bi to učinili jer ne mogu svu zemlju obrađivati. Od preostalih 21,9% bi zemlju otuđilo jer nema novaca, 5,5% jer želi seliti, 2,3% jer se želi drugim baviti, 1,8% zbog poreza, 0,5% zbog školovanja djece, 0,5% jer nema nasljednika.

Od svih anketiranih 295 ili 40,6% su izjasnili da ne namjeravaju otuđivati zemlju, i to zbog toga što je mogu sami obrađivati (35,9%), ili zbog toga što nemaju drugih prihoda (33,5%), nemaju kome prodati (5,1%), nemaju od čega živjeti (1,7%). Odgovori su glasili: nema se od čega živjeti, nemam dovoljno zemlje, sam obrađujem zemlju, živim od prihoda sa zemlje, nema potrebe za prodaju, neće zemlju nitko, nemam drugih uslova za život, društvenog sektora nema a drugi nitko neće da kupi zemlju, zemlja mi je jedino sredstvo, morao bih i kuću prodati ako prodajem zemlju, itd.

106 ili 14,6% anketiranih je izjavilo da zemlju daju u zakup, a gotovo svi kao razlog navode da je ne mogu sami obrađivati. Još je više onih koji bi zemlju dali u zakup — 19,8%.

Stavovi starih poljoprivrednika prema zemlji mogli su se najbolje razabrati iz odgovora na pitanje: »Pod kojim bi uslovima domaćinstvo ustupilo zemlju zadruzi, poljoprivrednom dobru ili općini?« Većina nije pokazala želju da odgovori na ovo pitanje. Na ovo je pitanje odgovorilo 346 ili 47,6% anketiranih.

Od onih koji su odgovorili 77,2% je izjavilo da bi zemlju ustupio za penziju, 0,6% za zaposlenje, 5,5% za visoku otkupninu, 4,6% za osiguranu stalnost prihoda, itd. Regionalne su razlike velike. Svugdje bi velika većina zemlju predala za penziju, ali u Bosni i Hercegovini takvih je 92,5%, u Sloveniji 67,2%, a u Kosmetu 50%. Za zaposlenje bi zemlju ustupilo nešto više anketiranih jedino u Makedoniji (5,3%). Visoku otkupnu cijenu prihvatilo bi 36,4% anketiranih na Kosmetu i 27,3% u Crnoj Gori, dok na ostalim područjima postotak takvih varira između 1,3 i 5,7. Stalne prihode najviše preferiraju anketirani u užoj Srbiji i na Kosmetu. Za pristupačnu cijenu zemlju bi pro-

dalo 20,6% u Vojvodini, 18,2% u Crnoj Gori, 7,8% u Hrvatskoj, 5,3% u Makedoniji, dok na ostalim područjima nema respondenata koji su se opredijelili za ovu alternativu. Ne postoji, naravno, sklonost da se zemlja besplatno ustupi društvu.

Anketa je, dakle, pokazala da relativno velik broj staračkih domaćinstava već otuđuje zemlju, a još veći broj to namjerava učiniti, odnosno učinio bi pod uvjetima kada bi mu iole bila osigurana egzistencija. Konkretna formulacija odgovora na pitanja kojima se težilo utvrditi stavove starih seljaka prema zemlji, kao i podaci o otuđivanju zemlje daju osnovu da se zaključi da kod njih ne dolazi do izražaja neki tradicionalan »mističan« stav da je zemlja jedino što vrijedi, da je po svaku cijenu treba sačuvati za nasljednike bez obzira gdje se oni nalaze i slično.

Staračka domaćinstva u prosjeku više troše nego što proizvode, a pri tom se oslanjaju na razna primanja izvan gospodarstva, kao što su penzije, invalidnine, invalidski dodaci, socijalne pomoći, stalne i povremene pomoći srodnika. Ukoliko iz ovih izvora ne mogu podmiriti ono što im ne pruža proizvodnja na posjedu, a čini osnovne potrebe, staračka domaćinstva otuđuju svoje nekretnine i pokretnine.

Ocjenu svojih životnih prilika dalo je 714 ili 98,3% anketiranih. Otprilike jedna šestina ocjenjuje svoje prilike kao dobre, nešto više od trećine kao slabe, a gotovo polovina kao srednje. Da žive u slabim prilikama izjavilo je, međutim, 59,2% anketiranih u Bosni, a svega 16% u Vojvodini. »Ovi stavovi respondenata su u raskoraku s pokazateljima o ekonomskom stanju, pa ih treba uzeti s rezervom.«

Staračkih poljoprivrednih domaćinstava bilo je i prije, kada su društveno-ekonomske prilike u našem selu i poljoprivredi bile kudikamo drugačije od današnjih. Njihovo javljanje bilo je uglavnom prouzročeno neimanjem potomstva, smrću svih potomaka ili separiranjem potomaka, što se naročito događalo u onim krajevima u kojima je ekonomski racionalizam i individualizam ranije zakoračio u selo i razarao tradicionalne porodične strukture i odnose. Staračka poljoprivredna domaćinstva postala su, međutim, danas u jugoslavenskim razmjerima masovna pojava. Ona čine novu specifičnu društveno-ekonomsku kategoriju ne samo u granicama društveno-ekonomske stratifikacije u poljoprivredi i selu nego i u cijelom društvu. Pored uzroka koji su djelovali i prije javili su se novi i postali dominantni činioci u umnažanju broja ovih domaćinstava. Najvažniji je činilac, čiji je utjecaj rastući, masovno prelaženje mlađih generacija i vitalnog stanovništva iz poljoprivrede u druge djelatnosti i iz sela u grad. Uglavnom pod utjecajem ovog činioca poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji u cjelini brzo stari. Već 1960. godine jedna petina poljoprivredne radne snage u Jugoslaviji bila je starija od 60 godina. Dok je u industriji, rudarstvu i zanatstvu u dobi iznad 50 godina bilo 10,8% radne snage, u poljoprivredi je radne snage te dobi bilo 28,4%. U Sloveniji je 43,9% radne snage u poljoprivredi bilo starije od 50 godina, u Hrvatskoj 34,2%, a u Vojvodini 33,5%. Tamo gdje je opći privredni i društveni razvoj otišao najdalje i gdje je deagrarizacija najviša i seljaštvo je najviše ostarilo. Ali, senilizacija poljoprivrednika javlja se već i u krajevima gdje se netom smiruje tzv. demografska eksplozija kao u Bosni, na Kosmetu i južnoj Srbiji.

Posljedice brzog umnažanja staračkih poljoprivrednih gospodarstava su vrlo brojne, a jedna od najznačajnijih je brzo opadanje poljoprivredne pro-

izvodnje na oko 350—400.000 ili na 13 do 16 posto individualnih poljoprivrednih gospodarstava u Jugoslaviji, na kojima su danas ostali starci.⁴⁹ Do opadanja proizvodnje dolazi naprosto zbog toga što je na ovim gospodarstvima ostarjela i onemoćala radna snaga, ili ako to još nije njena radna sposobnost danomice se smanjuje. Na ovim se gospodarstvima inače brzo pogoršavaju i ostali uslovi za prostu a kamoli proširenu reprodukciju.

Ekonomski položaj staračkih poljoprivrednih domaćinstava nije jednostavno preciznije definirati, budući da među njima postoje značajne razlike, a koje počivaju na mnoštvu obilježja, te su vezane i za opći stupanj privredne i kulturne razvijenosti neke regije, lokalne sredine ili sela.

Naša je anketa potvrdila ono što se općenito zna o proizvodnji na gospodarstvima starih poljoprivrednika. Tek mali broj gospodarstava ima spregu i osnovni inventar. Posjed se obrađuje uz tuđu ispomoć, češće besplatnu ali i naplatnu, a dio zemlje se zapašta, prodaje ili daje u zakup. Ova su gospodarstva sklona kooperaciji, ali najčešće nemaju za nju vlastitih preduvjeta, a prije svega dovoljno radne snage. No neki oblici kooperacije, naročito u stočarstvu, odnosno u ekonomskom dvorištu su im pogodni, ali — nedostaje društveni organizator. Mnoga staračka gospodarstva su prisiljena da otuđuju zemlju, a vjerojatno bi to činila gotovo sva da ne osjećaju bojazan da će prodajom sve zemlje postati pauperi (što se i događa).

Jedan dio gospodarstava u vlasništvu staračkih domaćinstava je ipak još u povoljnim prilikama. Aktivna su lica prešla 50 godina, a potomci su odselili, odvojili se ili otišli u škole, gospodarstvo ima dobre gospodarske zgrade, osnovni inventar, drži dosta stoke. Proizvodi se, ponekad i dosta, za tržište. Ovo se naročito odnosi na gospodarstva u Vojvodini, Slavoniji, Sloveniji gdje je ovih gospodarstava relativno više. Međutim, iako je sadašnje stanje povoljno, perspektiva je — nestajanje, jer će uskoro manjkati osnovni uvjet, radna snaga, a već manjka poljoprivredni nasljednik.

c) Mogućnosti povećanja obradivog fonda zemlje društvenog sektora na račun površina gospodarstava seljaka-radnika i staračkih domaćinstava

Na osnovu podataka, što su dobijeni anketama, a mi smo ih sumarno iznijeli, kao i na osnovu drugih podataka i zapažanja o socijalno-ekonomskim obilježjima seljačko-radničkih i staračkih domaćinstava i tendencijama proizvodnje na njihovim gospodarstvima, možemo izvući nekoliko općih zaključaka o mogućnosti prenošenja zemljišnih površina, što ih ova domaćinstva drže, u društveno vlasništvo i posjed.

Prvo što je potrebno napomenuti je slijedeće: za realizaciju tih mogućnosti ne pretpostavljamo primjenu prisilnih metoda, osim u izuzetnim slučajevima, kada posebne društvene potrebe nameću eksproprijaciju određenog zemljišta. Prije svega, na velikom dijelu površina koji bi se eventualno eksproprijirale ne bi se mogla organizirati društvena proizvodnja. Te bi površine bile razbacane u milijunima komadića u svim seoskim atarima Jugoslavije. U velikoj većini tih atara društvena gospodarstva nisu, međutim, prisutna, niti

⁴⁹ Sadašnji broj staračkih gospodarstava — 350.000 do 400 tisuća — rezultat je procjene što je pruža Svetozar Lívada u navedenoj studiji.

će tako uskoro u njima se pojaviti, a u mnogo slučajeva teško da će i naci računicu da se pojave.⁵⁰

Sve dok je seljak — radnik manje ili više prisiljen da zadržava zemlju kao uporište, jer bi u protivnom živio u relativnoj bijedi, i opći interes društva je u tome da tu »vezu« prisilno ne razrješava. Jer, u protivnom, realna postaje i opasnost na koju je svojevremeno upozorio Edvard Kardelj, kada je ukazivao na granice društvene kupovine i zakupa zemlje:

»Sve dok je zemlja uslov opstanka i života određenog broja seljaka i njihovih porodica, koji ne mogu da dobiju povoljniji izvor prihoda van poljoprivrede zemlja se ne može kupovati niti zakupljivati u većem obimu.«⁵¹

Seljaci-radnici, istina, imaju izvore prihoda izvan poljoprivrede, ali su oni u prosjeku nedovoljni za izdržavanje natprosječno brojnih porodica, kakve se njihove. Utoliko je zemlja za najveći broj njih još uvijek jedan od uslova opstanka.

Prema popisu 1961. godine, mješovito domaćinstvo imalo je u prosjeku 4,9 članova, od toga 2,2 aktivnih. Tek manji dio ima više od jednog zaposlenog člana. Stoga ova domaćinstva u pravilu ne mogu živjeti samo od dohotka iz radnog odnosa svojih zaposlenih članova. U slabije razvijenim krajevima mješovita domaćinstva su velika, a imaju nizak životni standard. Na Kosmetu je mješovito domaćinstvo 1961. godine imalo 7,65 članova u prosjeku, a svega 2,8 bili su aktivni. Obično je izvan gospodarstva zaposlen jedan član. Budući da se pretežno radi o licima bez kvalifikacija ili sa nižim kvalifikacijama, osobni dohoci su niski, a oni su i inače niski u nerazvijenim krajevima. U Makedoniji je mješovito domaćinstvo bilo nešto manje — imalo je prosječno 6,13 članova, od toga 2,58 aktivnih. U Bosni i Hercegovini u takvom je domaćinstvu živjelo prosječno 5,56 članova.⁵² Nije ni potrebno posebno dokazivati, da ne postoje povoljni uvjeti da društvena gospodarstva kupuju i preuzimaju zemlju od ovako velikih i siromašnih mješovitih domaćinstava u nerazvijenim područjima. Stvarne mogućnosti deagrariacije ovakvih domaćinstava nastajat će ukoliko: prvo, bude rastao dohodak iz radnog odnosa stalno zaposlenih, drugo, zapošljavali se i drugi aktivni članovi, treće, djeca odlazila na školovanje. Zasad su procesi u ovom pravcu na nerazvijenim područjima spori. No sve ovo ne znači, da sposobna društvena gospodarstva i na ovim područjima ne mogu i te kako svojom politikom i praksom stvarati uvjete za bržu deagrariaciju mješovitih domaćinstava. Potrebno je da ona postanu dobri društveni organizatori proizvodnje u poljoprivredi, pa će time moći postizati i svoje ciljeve u pravcu podruštvljavanja zemljišta.

Mogućnosti otkupa i drugih oblika podruštvljavanja zemlje mješovitih domaćinstava kudikamo su povoljnije u razvijenijim regijama. Tu su mješovita domaćinstva manja, u prosjeku je zaposlenost izvan gospodarstva veća, a veći su i dohoci iz radnog odnosa. Društveni je sektor mnogo razvijeniji i ima kudikamo veći utjecaj na cjelokupnu proizvodnju u poljoprivredi, obavlja preradu i dobrim dijelom drži promet. Kroz kooperaciju društvena gospodarstva mogu poticati, a to i čine, individualne proizvođače na specijalizaciju u

⁵⁰ U Jugoslaviji ima oko 28.000 sela. Društvenih je gospodarstava 1964. godine bilo 2.729. Od toga veliki dio činile su poljoprivredne zadruge koje nemaju ekonomije. U stvari, oko 300 kombinata i dobara koncentrirano je u nekoliko regija, a njima treba dodati oko 1.000 zadrugnih ekonomija. Ima mnogo općina u kojima uopće ne postoji društveni sektor poljoprivrede. Poneka zadruga bavi se tu sporednim djelatnostima.

⁵¹ Edvard Kardelj, cit. rad, str. 143.

⁵² Ivan Klauzer, *Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava*, Sociologija sela 1/1963. str. 33.

stočarstvu i peradarstvu, uslijed čega se »oslobađaju« oranične površine za transfer u društveno vlasništvo i posjed. Deagrarizacija je na ovim područjima znatno brža, uvjeti za školovanje omladine za nepoljoprivredna zanimanja povoljniji. Mješovita domaćinstva također »stare«, jer mlađi članovi napuštaju gospodarstvo. Naravno, i na ovim područjima mogućnosti podruštvljavanja zemlje mješovitih domaćinstava se smanjuju uslijed relativno niskih dohoda iz radnog odnosa i latentne nezaposlenosti dijela aktivnih članova domaćinstava. Pored toga, snažno dolazi do izražaja činjenica da je tržište poljoprivrednih proizvoda nestabilno i nerazvijeno, a proizvodi su na njemu preskupi. U selima nema trgovine poljoprivrednim proizvodima. To podržava vezanost za zemlju i naturalnu proizvodnju kod mješovitih domaćinstava. Plansko organiziranje proizvodnje, prerade i prometa poljoprivrednih proizvoda od strane društvenih gospodarstava, industrije i trgovine, a uz uključivanje kapaciteta individualnih posjeda, može bitno pridonijeti bržem podruštvljavanju zemljišta onih koji su se već dijelom ili sasvim deagrarizirali, može otvoriti šire i raznovrsnije putove transfera zemlje u društveni sektor.

Kao što smo već pokazali, veliki dio radničko-seljačkih gospodarstava ima manje od 2 ha poljoprivredne površine. Očigledno je da prikupljanjem površina tih malih seljačko-radničkih gospodarstava društveni sektor ne bi akumulirao iole značajnije površine. Prvenstveni cilj društvene politike trebao bi biti postupno preuzimanje površina većih radničko-seljačkih gospodarstava, dok se ona ne svedu na manju okućnicu. To ne znači da se ne može prikupljati i zemlja sitnih posjeda, pogotovo ako vlasnici pokazuju namjere da se definitivno oslobode zemljišnog posjeda.

Poznato je da su mješovita domaćinstva relativno najrasprostranjenija u područjima oko većih gradova i industrijskih središta. S jedne strane tu su uvjeti za njihovu punu deagrarizaciju najpovoljniji. Saobraćajna povezanost s gradom omogućava da se u gradu ne samo nađe radno mjesto nego zadovoljavaju i mnoge dnevne potrebe. Porodice djecu u pravilu školuju za nepoljoprivredna zanimanja. S druge strane društveni sektor poljoprivrede nije dovoljno razvijen i proširen upravo na područjima oko većih gradova. Seljačko-radnički posjed je na ovim područjima stabilniji, jer na gradskim tržištima može rentabilno unovčiti povrće, voće, mlijeko, perad, meso, cvijeće i druge proizvode, ubirući pri tom diferencijalnu rentu. Kada bi društvena gospodarstva sama specijalizirala proizvodnju na prigradskim područjima i dobro snabdijevala gradove, sasvim je sigurno da bi zemlji ovdje pala cijena i da bi je seljaci — radnici mnogo brže prodavali i napuštali.

Tamo gdje nema sposobnog društvenog »sakupljača« zemlje ne može se odvijati ni proces njenog podruštvljavanja. A u svakom selu danas postoje i seljačko-radnička i staračka domaćinstva, čiju bi se zemlju moglo prikupljati, postupno grupirati i tako stvarati oaze društvenih površina. Djelatnost društvenih činilaca najvažnija je pretpostavka ostvarenja mogućnosti podruštvljavanja, koje niču na osnovi općih društveno-ekonomskih procesa. Pri tom nije moguće voditi jednoobraznu politiku u svim krajevima. U brdskoplaninskim krajevima podruštvljavanju zemlje može se prilaziti samo na najpogodnijim tačkama, a ukoliko se ona doista može privesti u rentabilnu društvenu proizvodnju. U prigradskim područjima se najviše može postići razvojem kooperacije u specijaliziranoj proizvodnji. Na području Vojvodine i Slavonije, gdje društvena gospodarstva već posjeduju preko trećine obradivog

zemljišta, uz dobru organizaciju i opremu, može se već danas na svim površinama ostvariti društveno organizirana proizvodnja, a u njenom okviru bi se postupno ukidali elementi rente, te bi privatno vlasništvo na zemlji gubilo svoj ekonomski sadržaj. Itd.

Planska i brza urbanizacija seoskih naselja, pod kojom u materijalnom pogledu razumijevamo prije svega izgradnju infrastrukture koja bi u selima služila kao mreža za društvenu podjelu rada, osnovni je preduvjet ubrzane deagrarizacije seljaka-radnika, a i ostalog seoskog stanovništva, čija bi nužna popratna posljedica bila i »oslobađanje« velikih količina zemlje za transfer u društveno vlasništvo i za društvenu proizvodnju. Danas je očigledno da 1.700.000 radnika-seljaka nije moguće nikakvim forsiranim mjerama preseliti u gradove. Zajednica ne raspolaže ekonomskom snagom za to. Uostalom, većina njih ima radno mjesto u svojem naselju ili u neposrednom susjedstvu. Prema tome, od izgradnje saobraćajnica, poštanskih veza, elektrifikacije, vodoopskrbe, od proširenja suvremene trgovinske mreže, otvaranja društvenih objekata i općenito od podizanja komunalnog i kulturnog standarda sela najviše ovisi i brzina deagrarizacija, a time i socijalizacije poljoprivrede i zemlje kao »općeg uvjeta« u njoj.

Poznato je da upravo seljaci — radnici stihijno pritišću na »bedeme« gradova. Oni su sagradili stotine hiljada »divljih« kuća na prilazima gradovima i tvornicama, na domaku svojih radnih mjesta. Kada bi društvo planskom politikom usmjeravalo, kontrolirano i olokšavalo njihovo stihijsko kretanje prema gradu i radnom mjestu, moglo bi planski preuzimati i zemlju koja iza njih ostaje ili koju oni nanovo zaposjedaju (više su zemlje u Vojvodini i Slavoniji zaposjeli doseljenici iz pasivnih krajeva nego što ju je društveni sektor preuzeo).

U najužoj vezi s deagrarizacijom je i podizanje obrazovnog i kulturnog nivoa zaposlenih seljaka. »Naime, zapaža se da se kvalificirana radna snaga znatno brže oslobađa ili izvjesnog dijela ili svih svojih površina.«²¹ Kvalificirana lica osjećaju manji rizik od gubitka radnog mjesta, njihov je dohodak veći, imaju povoljnije uvjete za preseljavanje.

Kooperacija, kojom bi i posjedi seljaka — radnika bili uključeni u društveno organiziranu proizvodnju — umjesto što su »otpisani« iz društvene podjele rada — može i treba da bude najefikasniji put deagrarizacije njihovih vlasnika i ujedno podruštvljavanja njihovih proizvodnih kapaciteta. Ukoliko bi seljak-radnik, koji najčešće ima više za rad sposobnih članova porodice, rentabilnije proizvodio na okućnici, odnosno specijalizirao se u proizvodnji u svom ekonomskom dvorištu, on bi bio tim spremniji da svoje oranične površine ustupi kao »višak«.

Dakle, mogućnosti podruštvljavanja zemlje radničko-seljačkih gospodarstava određene su s nekoliko ključnih činilaca, od kojih ovisi kako će i kojom brzinom sam seljak-radnik napuštati dvostruku ekonomiju koju sada vodi. Društvenim razvojem i u tu svrhu izgrađenom politikom mogu se bez sumnje proširivati uvjeti za bržu i potpuniju deagrarizaciju ovog društveno-ekonomskog sloja i za ostvarivanje mogućnosti podruštvljavanja nekoliko milijuna hektara koje on sada drži. Od konkretne politike društvenih gospodarstava i njihove sposobnosti da u svojim arealima organiziraju proces poljoprivredne proizvodnje ovisi i tempo »sakupljanja« zemlje od onih kojima zemlja prestaje biti osnovno uporište za egzistenciju.

Sto se tiče podruštvljavanja zemlje u vlasništvu starih poljoprivrednika, stvari su jasnije. Ovu zemlju ima tko naslijediti. Ona neće ostati ničija. Radi se samo o tome, da li će je, svugdje gdje je može proizvodno koristiti, preuzimati društvo ili slučajni privatni nasljednici, bilo da su to potomci i rođaci koji se ne bave više poljoprivredom, bilo da su to oni koji se brinu o doživotnom uzdržavanju onemoćalih poljoprivrednika, bilo da su to neka treća lica. Za društvenu zajednicu nije svejedno da li se zemlja kao opće dobro više ne koristi za proizvodnju ni na postojećem sitnoseljačkom nivou, niti to u čiji će posjed doći površine stotina hiljada gospodarstava, na kojima su ostali stari vlasnici, nesposobni za proizvodnju i materijalno i društveno nezbrinuti. Staračkih domaćinstava bit će sve više. Kada bi se nastavile sadašnje socijalno-demografske tendencije vjerovatno bi kroz desetak godina 30—40% poljoprivrednog gospodarstva bilo u rukama staraca.

Vidjeli smo da se na gospodarstvima starih poljoprivrednika slabo proizvodi, da životne prilike samih vlasnika nisu povoljne i da to postaje ozbiljan društveni problem.

Staračka su domaćinstva također posvuda distribuirana, a najgušće u razvijenim krajevima i krajevima s intenzivnom emigracijom, malim natalitetom i prirodnim priraštajem (Istra, jadransko područje u cjelini). Ukoliko se njihova zemlja ne nalazi u arealima društvenih gospodarstava, odnosno u atarima u kojima društveni sektor ima već svoje površine, mogućnosti transfera te zemlje u društveno vlasništvo ne mogu se iskoristiti. Očigledno će biti potrebno u svakom selu, u kojem su staračka domaćinstva brojnija i iz kojeg se već omladine iselio, naći način da se stvori blok društvenog zemljišta. Zapravo, danas je jedino na području Vojvodine i Slavonije, gdje društveni posjed postoji u gotovo svakom selu, moguće kontinuirati preuzimanje zemlje ostarjelih poljoprivrednika. No, ni ovdje se to ne odvija srazmjerno stvarnim mogućnostima. Česta je pojava da zemlju, a i cijele posjede starih ljudi kupuju doseljenici iz brdsko-planinskih krajeva.

Staračka domaćinstva posjeduju relativno najsišniji posjede. Prema popisu poljoprivrede, 1960. godine čak 41% staračkih domaćinstava nije imalo više od 1 ha poljoprivredne površine. Ne bi trebalo težiti da se starijim poljoprivrednicima preuzmu u zakup i za rentu sve površine. Od visine rente oni ionako ne bi mogli živjeti. Ne bi bilo poželjno da se odvoje od svake proizvodnje. To bi imalo negativne socijalne i psihičke posljedice. Štaviše, i najstariji poljoprivrednici mogu biti kooperanti, ukoliko se radi o takvoj proizvodnji koja ne zahtijeva mnogo fizičkog rada i teži rad (perad, povrće, cvijeće, zečevi). Ipak i pod pretpostavkom, da staračka domaćinstva zadrže 0,5 ha zemlje u prosjeku, u društveni bi se sektor, pod uvjetom da se vlasnicima osigura izdržavanje, već sada moglo transferirati 600—700 hiljada hektara zemlje. A to je polovica sadašnjih površina društvenog sektora.

Naravno, da bi se ove površine podruštvovala, potrebna je planska politika. Do sada je zemlja staraca slučajno prikupljana, i to tamo gdje su društvena gospodarstva bila u neposrednoj blizini a željela su proširiti svoje površine.

Društvo sve više počinje osjećati problem staračkih poljoprivrednih domaćinstava. Ako to ne učini danas, društvo će ovaj problem morati staviti na dnevni red već sutra. S pravom se ističe da se upravo u odnosu na staračka gospodarstva danas javljaju najveće i najrealnije mogućnosti za

proširenje zemljišnih površina u društvenom vlasništvu. »Ove površine zemlje su već sada značajne i ako želimo, a to moramo, da ih sačuvamo od dalje degradacije i bolje proizvodno iskoristimo, moramo tražiti sve mogućnosti u tom pravcu.«⁵³ U stvari problem izdržavanja starih poljoprivrednika i problem preuzimanja njihove zemlje u društvenu obradu može se rješavati usklađivanjem zajedničkih interesa: 1) samih starih ljudi koji traže zadovoljavajuće doživotno izdržavanje, 2) društvenih poljoprivrednih gospodarstava, koja zemlju mogu preuzimati pod uvjetom da isplaćivanjem rente ne uđu u gubitke, 3) društveno-političkih zajednica čiji je zadatak da rješavaju socijalne probleme ali i da se brinu o iskorištavanju privrednih resursa na svom području. Zemlja staračkih domaćinstava mogla bi se preuzimati u društveni posjed uz isplaćivanje doživotne rente, s time da u času smrti vlasnika postaje društveno vlasništvo. Međutim, mogući su i drugi modusi. Treba očekivati da će u praksi najzad biti pronađena rješenja, koja će zadovoljavati sve zainteresirane. Izgleda da bi najbolje rješenje bilo obrazovanje fonda, u kojeg bi poljoprivredne organizacije uplaćivale u visini moguće rente, društveno-političke zajednice u okviru svojih budžetskih mogućnosti, a sama staračka domaćinstva iz svog dohotka u kooperaciji u razdoblju dok su njihovi članovi radno aktivni. Međutim, ovakvo rješenje je primjenjivo samo tamo gdje postoji i djeluje sposobno društveno gospodarstvo, gdje se zemlja staračkih domaćinstava može preuzeti u rentabilnu društvenu proizvodnju i gdje sama staračka gospodarstva mogu stjecati dohodak u kooperaciji. Što se može poduzeti tamo gdje ovi uvjeti ne postoje, u ovom je času teško reći. Čini nam se da će se u bliskoj budućnosti zadatak zbrinjavanja starih poljoprivrednika nametnuti pred cijelu društvenu zajednicu.

Rješavanje problema staračkih poljoprivrednih domaćinstava, i u tom sklopu podruštvljavanje njihove zemlje, imaju velik značaj za stvaranje mogućnosti podruštvljavanja zemlje uopće, odnosno za brzinu i karakter tog procesa u cjelini u našoj zemlji. Jer:

»Od sudbine staračkih domaćinstava i stava zajednice prema njihovom socijalno-ekonomskom položaju uvelike ovise i stavovi svih privatnih poljoprivrednika prema zemlji, poljoprivrednoj proizvodnji i, konačno, prema društvu uopće. Prema tome, pitanje ostarjelih u poljoprivredi i u našem selu nije samo socijalno-ekonomsko nego ujedno i veoma krupno i akutno političko pitanje. Ono je tim složenije ako naša zajednica i dalje namjerava voditi politiku podruštvljavanja zemlje i poljoprivrede bez primjene administrativnih mjera. Ostarjeli su zbog egzistencijalnih potreba i fizičke obnemoglosti više - manje spremni da prepuste svoje površine društvu, ali uz pretpostavku da im društvo garantira prosječan standard u njihovoj lokalnoj sredini. To bi imalo velikog utjecaja i na podruštvljavanje površina ostalih seljaka jer se ne bi bojali za svoju sudbinu pod stare dane.«⁵⁴

3. Posljedice profesionalne orijentacije seoske omladine

Proučavajući društveno-ekonomske promjene u selu kao osnovu za podruštvljavanje zemlje, Agrarni institut je, pored ostalog, proveo i dvije ankete da bi prikupio podatke o seoskoj omladini i njenim aspiracijama, a koji bi poslužili za bolje i preciznije sagledavanje budućih socijalno-ekonom-

⁵³ Stevan Doronjski, *Društveno-ekonomska kretanja na selu, razvoj poljoprivrede i zadaci Saveza komunista Srbije*, časopis »Ekonomika poljoprivrede« 5/1965, str. 331.

⁵⁴ Kao i svi ostali dijelovi teksta, koji su u odjeljcima o radničko-seljačkim i staračkim domaćinstvima stavljeni pod navodne znakove, a izvori nisu posebno navedeni, i ovaj citat je preuzet iz navedenih studija Svetozara Ljavade.

skih kretanja i budućeg obima i tempa procesa deagrarizacije sela. Na ovom ćemo mjestu ukratko iznijeti rezultate tih anketa, a koji su inače obrađeni u posebnoj monografiji u sklopu realizacije cijelog naučnoistraživačkog projekta o mogućnostima proširenja površina društvenog sektora.⁵⁵

Jedna anketa provedena je među učenicima, koji su šk. god. 1963/64. pohađali osmi razred osnovne škole. To je skupina koja se nalazi pred izborom životnog poziva. Ona je suočena s odlukom ili da nastavi školovanje poslije obaveznog dijela ili da potraži neko zaposlenje, ukoliko ga u toj dobi može naći, ili da ostane na roditeljskom poljoprivrednom posjedu i naslijedi status seljaka.

Učenici su se radikalno opredijelili za stjecanje nepoljoprivrednih zanimanja, odnosno za bijeg od statusa seljaka. Od 4.121 respondenata 2.525 ili 61,3% izrazilo je želju da poslije završetka osmog razreda nastavi školovanje u cilju stjecanja nekog nemanuelnog zanimanja. Nadalje, njih 963 ili 23,4% želi steći neko radničko ili obrtničko zanimanje. Želju da se odmah zaposli u društvenoj privredi i uopće negdje izvan roditeljskog posjeda izrazilo je 112 ili 2,7% učenika. Jedan dio nije razmišljao o svojoj orijentaciji — takvih je bilo 458 ili 11,1%. **Samo 36 ili 0,7% učenika izjavilo je da bi željelo ostati na roditeljskom posjedu.** Ovi podaci nedvojbeno pokazuju da uzrast koji danas u selu stječe potpunu osnovnu naobrazbu u cijelosti želi da se deagrarizira, odnosno ne želi da ostane na seljačkom gospodarstvu. Pri tom je karakteristično da se ove želje učenika u vrlo visokoj mjeri poklapaju sa željama njihovih roditelja. Rijetki su naime roditelji koji žele da djeca naslijede njihov seljački status. To znači da jedino od materijalnih i socijalnih prilika roditelja, kao i od uspjeha u školovanju, ovisi osposobljavanje i prelaz učenika u nepoljoprivredno zanimanje.

Anketom se nastojalo saznati i to kakve su aspiracije učenika ne samo u pogledu socijalne nego i prostorne pokretljivosti. Pokazalo se da učenici pretežno žele živjeti u gradu. Na pitanje: da li je ljepše i bolje živjeti u selu ili u gradu, 65,4% je odgovorilo da je bolje i ljepše živjeti u gradu, 19,6% u selu, a 15,0% je izjavilo da mu je svejedno. Što je neko područje manje razvijeno, to je želja seoske djece za životom u gradu izraženija. Boljim i ljepšim smatra život u gradu 65% respondenata u Bosni i Hercegovini, 74% u Crnoj Gori, 64,3% u Hrvatskoj, 76% na Kosovu i Metohiji, 55,4% u Makedoniji, 33,4% u Sloveniji, 78,6% u užoj Srbiji, 62% u Vojvodini. Učenici se pretežno izjašnjavaju za život u gradu zbog boljih općih uvjeta života (40%), većih mogućnosti školovanja, (34,3), širih mogućnosti zabave (17,9%) i većih zarada (7,8%). Učenici su navodili ime mjesta u kojem žele živjeti. U republičkom centru željelo bi živjeti 24,3% anketiranih, u kotarskom centru 18,8% u gradu u drugoj republici 18,6%, svojem selu 13,2%, u nekom drugom gradu 11,1%, u općinskom centru 7,4%, drugom selu 5,2% i u inozemstvu 1,4%.

Pokazalo se da ipak znatan broj učenika želi živjeti u selu ili mu je svejedno da li će živjeti u selu ili u gradu. A vidjeli smo, da ih svega 36 od 4.293 žele biti individualni poljoprivrednici. To znači da ovaj uzrast teži prema socijalnoj pokretljivosti pod svaku cijenu, ali ne toliko i prema prostornoj pokretljivosti. Drugim riječima, on se želi deagrarizirati, a da često pretpostavlja i zadržavanje u selu.

⁵⁵ Dr Stipe Suvar, Edhem Dilić, **Profesionalna orijentacija i životne aspiracije seoske omladine**, studija u izdanju Agrarnog instituta.

Ne postoje izrazitije razlike u profesionalnoj orijentaciji učenika od jedne do druge republike i pokrajine. Jedino je odstupanje, da učenici u Sloveniji žele relativno mnogo češće ostati živjeti u selu. Samo jedan od 493 respondenta u ovoj republici želi biti individualni poljoprivrednik. Naprotiv 194 ih se izjašnjava za život u selu pod uvjetom da steknu poljoprivredno zanimanje. Razlog ove orijentacije na veće ostajanje u selu, a pod uvjetom da se ne bude seljak, vjerojatno se krije u relativno zadovoljavajućoj urbaniziranoj selu (razvijena infrastruktura).

U poslijeratnom je razdoblju omladina masovno prelazila u grad i industriju kao nekvalificirana radna snaga. Desetine hiljada dolazile su na nova radna mjesta i u gradove čak i nepismene, pa bi se u novoj sredini obrazovale ili priučavale. Ovaj je proces bio moguć u uvjetima početne, a ekstenzivne industrijalizacije. Sada su se prilike već promijenile. Seoska omladina ima male mogućnosti da se deagrarizira ako se prethodno u procesu redovnog školovanja ne osposobi za neko nepoljoprivredno zanimanje. S druge strane, uglavnom se po cijeloj zemlji proširila relativno zadovoljavajuća mreža škola koja omogućuje, a na to postoji i obaveza, svoj seoskoj djeci da završe osam razreda. Utoliko je obavezno osmogodišnje školovanje postalo najznačajniji činilac među onima koji potiču i ubrzavaju odlazanje omladine iz poljoprivrede i sela i formiraju kod nje urbanizirane aspiracije. Ono je ne samo postalo nezaobilazna osnova odlazanja u nepoljoprivredna zanimanja nego i formiranja novih društvenih i kulturnih potreba koje se u klasičnoj seoskoj sredini ne mogu zadovoljiti. Upravo zbog toga možemo očekivati da će se masovni bijeg seoske omladine iz naslijeđenih uvjeta života na sitnim zemljišnim gospodarstvima i ubuduće odvijati nesmanjeno i nezaustavljivo. A to znači da će sve veći broj tih gospodarstava ostajati bez radnih ruku.

Druga anketa provedena je među omladinom starom od 14 do 25 godina, koja živi na seljačkim gospodarstvima i bavi se poljoprivredom, te nema drugog zanimanja. Kao što smo i očekivali, ovaj dio seoske omladine nije toliko radikalno orijentiran na napuštanje poljoprivrede i sela kao što su to učenici osnovnih škola. To je i razumljivo, jer se radi o omladini koja je već preuzela svoje radne, a i porodične obaveze. Milom ili silom, ona se već smjestila na posjedu i u seoskim prilikama. Mi smo željeli vidjeti koliko je ona prilagođena svome položaju i kakve aspiracije ima. Pokazalo se, međutim, da bi i ova omladina većinom željela promijeniti zanimanje i napustiti selo. Od ukupno 2.293 anketiranih mladića i djevojaka u svim krajevima Jugoslavije, 1.158 ili 51,7% izjavilo je da želi promijeniti svoje zanimanje, a 856 ili 38,3% da to neće učiniti. Ostali nisu o tome razmišljali. No, i ovi koji su izjavili da neće mijenjati zanimanje u stvari obrazlažu da to ne mogu učiniti, jer nemaju za to potrebnu školsku spremu (41,2%), ne mogu naći zaposlenje (13,8%), ne dozvoljavaju im roditelji (8,8%). Isto tako, seoska bi se omladina u velikoj većini željela školovati. Čak 75,3% bi se željelo školovati, a kao motive navodi: stjecanje kvalifikacija i zaposlenja (60,0%), preseljenje u grad (19,4%), ostvarenje višeg standarda (16,5%), školovanje vlastite djece (7,8%) i ostale (1,3%).

Dakle, seoska omladina pretežno želi da se školuje, da napusti poljoprivredu i seljački posjed i da se preseli u grad. Dosad je ona dobrim dijelom u tome uspijevala, a nema ozbiljnih argumenata u prilog tvrdnji da u tome neće i ubuduće uspijevati.

Iznijeli smo u najkraćem obimu osnovne podatke naših anketa o stavovima, orijentaciji i aspiracijama različitih uzrasta seoske omladine. Rezultati nekih drugih proučavanja također pokazuju ne samo da je velika sklonost seoske omladine napuštanju sela i poljoprivrede nego da se ona i ostvaruje u visokom obimu.⁵⁶

Orijentacija omladine na odlazak iz poljoprivrede i sela izaziva krupne ekonomske, društvene, demografske i druge posljedice. Budući da gro seoske omladine predstavlja potencijalnu migracionu masu, treba očekivati da će ove posljedice dobijati na intenzitetu i širini. To znači da će se i dalje brzo povećavati broj staračkih poljoprivrednih domaćinstava. Poljoprivreda će sve više ostajati bez radne snage na onim područjima gdje su uvjeti za nju najpovoljniji. Povećavat će se zemljišne površine koje postaju tzv. socijalni ugar. Sve veći broj poljoprivrednih posjeda nasljeđivat će poljoprivrednici. Masovni odlazak omladine tek će se u neposrednoj budućnosti u potpunosti odraziti na selo i poljoprivredu. O tome cijela društvena zajednica mora voditi računa.

Kao što smo već naglasili, mogućnosti podružtvljavanja obradivog fonda zemlje ne mogu se adekvatno sagledati i koristiti, ako se nemaju u vidu ove posljedice profesionalne orijentacije omladine.

VI

ZAKLJUČNA NAPOMENA

U cjelini, društveno-ekonomski procesi kojima je zahvaćeno poljoprivredno-seljačko stanovništvo i sitno privatnovlasničko gospodarstvo stvaraju relativno velike i povoljne mogućnosti podružtvljavanja zemlje, pa čak i nameću neodložnu potrebu da se to podružtvljavanje brže i bez zastoja odvija.

Privredna reforma je poljoprivredne organizacije zatekla u nepovoljnom finansijskom položaju. Još se ne može procijeniti da li će u uvjetima poslije reforme društvena gospodarstva ostvarivati toliku akumulaciju, da će moći odvajati znatnija sredstva i za proširenje svojih površina. U svakom slučaju osnovni je zadatak i potreba tih gospodarstava da intenziviraju proizvodnju na postojećim površinama. Tek na toj osnovi moći će dalje proširivati svoje površine. Sadašnji zastoj u proširenju društvenih obradivih površina ne bi smio potrajati, jer proširenje društvenih površina ostaje osnovni preduvjet otklanjanja deficitarnosti ukupne poljoprivredne proizvodnje. U novim uvjetima, kada gro investicija u poljoprivredu treba da dá sama poljoprivreda i zainteresirana ostala privreda, a ne da one, kao što je bilo do sada, pretežno potječu iz društvenih investicionih fondova, koji uostalom više ne postoje, potrebno je poduzimati posebne mjere da bi se u povećavanje obradivog fonda zemlje u društvenom vlasništvu i posjedu što više investiralo.

⁵⁶ Jeremija Simić, *Orijentacija seoske omladine u mešovitim i poljoprivrednim gazdinstvima u SR Srbiji*, časopis «Sociologija sela», 5—6/1964, str. 71—82; Dr Petar Marković, *Projekcije strukturalnih promena u prvom (žitorodnom) rejonu*, str. 99—102; Dr Petar Marković, *Neki elementi proizvodnje i dohotka individualnih poljoprivrednih proizvođača planinskog područja Jugoslavije*, Poljoprivredni fakultet, Beograd—Zemun, 1965, str. 111; *Prethodni rezultati popisa poljoprivrednih gospodarstava u kotaru, Osijek*, 1964. godine.

Summary

THE BASIC CHARACTERISTICS AND CONDITIONS OF THE PROCESS OF SOCIALIZATION OF LAND IN YUGOSLAVIA

At the beginning the author points out that the increase of the cultivable area in social ownership and exploitation is the precondition and an expression of the socialization of the whole agricultural production in Yugoslavia. To date social agricultural organizations own somewhat more than 13% of the total cultivable area in Yugoslavia. Social sector of agriculture can not gain the dominant share in the total agricultural production even with the application of the most advanced technology, neither can liquidate the deficiency of the total agricultural production caused by the low productive abilities of 2.600 thousands of small private holdings whose average size amounts to not more than 3.6 ha. Therefore the enlargement of the socially owned fund of cultivable land will remain the actual goal of the Yugoslav agricultural policy until the land fund in social ownership and use increases to such a size that production on it will enable to meet and even exceed the aggregate demands for agricultural products.

The Yugoslav socialistic practice, relying on the starting fund of cultivable land which was formed in 1945. by the expropriation of expropriators and by the limitation of the size of an individual holding to 10 ha, has built so far such a path of the development of agriculture which on the one hand leads to the centralization and concentration of the means of production in social ownership, and on the other hand creates the economical and the social conditions for small individual holdings to include themselves into the socialistic division of labour or to disappear and decrease their land capacities by the so called »voluntary expropriation«, which means transfer of peasant population in nonagricultural occupations and urban centers. The socialistic society happen to find millions of small peasant holdings and small producers in primitive and miserable working and living conditions, and it soon has learned through its own experience that this state can not be overcome by any kind of decree, measures of nationalization, forcible socialization or similar. The Yugoslav experiences have proved that the basic thing is development of productive forces in agriculture, which will by their immanent expansion gradually socialize the land as a natural precondition of production. The process of socialization of cultivable land in Yugoslavia is, in fact, determined by the whole development of the productive forces of the society, particularly by the level and intensity of socioeconomical changes in agriculture and village. A task of the concrete agrarian policy is to utilize, adequately and opportunely, the possibilities for socialization of land, which are resulting from the objective socioeconomical processes, such as industrialization, urbanization, cultural progress of villages, sociodemographic changes, etc.

The author undertakes an analysis of the so far achieved results and experiences in the process of socialization of land, states the factors which determined these results, and points out the productive and economical importance of the enlargement of the social land-fund.

Three stages can be distinguished in the policy of socialization of land and the enlargement of the social sector of agriculture. From 1945. to 1953. the social fund of land had been increased predominantly by the forcible measures, and the socialization had taken place in the same way. The increase of social fund of land by agromelioration in this period was very inconsiderable. Purchase of land and other unforcible ways of the transfer of land from private to social ownership have not been practised.

The period from 1954. till 1958. can be marked as the period of stagnation in the enlargement of the social fund of land. The most number of peasants working cooperatives disintegrated. Administrative ways of socialization of land were given up. The society was not yet ready to invest money in buying land from private owners, though the possibilities at the land market were very favourable. Buying land started rather intensively after 1958. but many other forms of the transfer of private land into social ownership started to be practised, such as: renting, the rounding off of large plots, collecting land usurped by private owners, or offered gratis or for the unpaid land tax, cultivation of fallow land, etc. For only six years (1958—1964) cultivable land in social ownership increased for 65% (arable land and gardens for 68.2%, orchards land for 77.5%, vineyards for 43.5% and meadows for 40.0%).

Within the whole period from 1945. till 1964. the cultivable area in the social ownership and use increased for about 3.2 times (arable land and gardens for about 3.5, orchards land for about 5, vineyards area for about 3.5 and meadow's area for about 3 times). The origin of the total land area owned by the social sector of agriculture recorded on the May 31, 1964. was as follows: 30% obtained from the land reform in 1945, 21.5% obtained by the reduction of the land maximum in private ownership to 10 ha on the base of the Law in 1953, 24.6% purchased from individual land-owners and 23.9% obtained from other sources.

While in 1956. the commodity production per unit of land area in social sector was only 25% higher than in the private sector, in 1964. it was higher for 201.7%, so that social holdings in this year produced 2/3 of the whole market quantity of grains and milk.

Social holdings purchased from peasants 400,000 ha of land. The supply of land for sale from small holdings was high and exceeded the demand.

In the three last chapters of this article the author analyses the socioeconomic processes in villages and agriculture which have created the new possibilities of socialization of land, such as: employment of agriculturists in nonagricultural activities, migrations, changes in social structure of the rural population, training and education of rural youth for nonagricultural occupations, changes in the ownership structure of the private sector of agriculture, various processes of differentiation of peasants holdings-households (according to the productive, and technical characteristics, available manpower and basic occupation of active persons, sources and forms of income, characteristics of reproduction and market production, etc). The cooperation between social and private holdings, as a process of socialization of production of private holdings, has been separately analysed.

The author comes to the conclusion that all these processes have created relatively large and favourable possibilities of socialization of land and even have imposed the necessity of undeniable and faster socialization.

On the base of the extensive research programme (questionnaires and interviews) carried out by the Agrarian Institute in the course of the last three years the author analyses, in particular, the possibilities of the increase of land in social ownership on the account of the land held by part-time and aged households, and then interprets the interviews on exodus of youth from agriculture proving that in near future many peasants holdings won't have manpower for work on land.

Резюме

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И УСЛОВИЯ ПРОЦЕССА ОБЩЕСТВЛЕНИЯ ЗЕМЛИ В ЮГОСЛАВИИ

В начале статьи автор подчеркивает что увеличение фонда земли поддающейся обработке в общественной собственности и использовании является предпосылкой и выражением обобществления всего сельскохозяйственного производства в Югославии. В общественных хозяйствах имеется теперь немного свыше 13% совокупной земли для обработки. Ни при помощи самой передовой технологии они не могут достичь преобладающее участие в совокупном сельскохозяйственном производстве, а также не могут устранить дефицит валовой продукции, который является из-за низкого уровня продукции и низких производственных способностей мелких хозяйств частной собственности, которые в среднем имеют 3,6 га земли. Поэтому расширение общественного фонда участков для обработки является актуальной целью в югославской общественной и сельскохозяйственной политике, все до сих пор когда в общественной собственности и использовании не окажется такой фонд участков который удовлетворит и наряду с применением самой современной агротехники обеспечит сельскохозяйственное производство, которое в свою очередь удовлетворит и произведет агрегатный спрос касающийся сельскохозяйственных продуктов.

Югославская социалистическая практика опираясь на начальный фонд участков для обработки, который в 1945 г. основан путем аграрной реформы и ограничением предела частного-собственного имущества, выработала в до

теперешнем периоде такой путь развития сельского хозяйства, который с одной стороны приводит к централизации средств необходимых для сельскохозяйственного производства в общественной собственности, а с другой стороны создает экономические и общественные условия в которых мелкое земельное имущество входит в социалистическое общественное распределение труда или исчезает и уменьшает свои земельные площади путем «добровольческой экспроприации», т. е. деаграризацией самого сельского населения которое на этом имуществе живет. Социалистическое общество встретилось с несколько миллионов мелких земельных имуществ на которых мелкие производители обрабатывали землю примитивным способом и жили бедно и вскоре констатируется факт что это состояние нельзя превладеть никакими декретами, мероприятиями национализации, усиленной коллективизацией итп., Югославские опыты показали что основным является потребность развития общественной производственной силы в сельском хозяйстве, которая будет своим присущим распространением постепенно обобществлять и земельный фонд как естественное условие производства.

Процесс обобществления участков земли для обработки в Югославии налично определяется совокупным развитием производственных сил общества, а особенно уровнем и интенсификацией общественно-экономического изменения в самом сельском хозяйстве и в деревне. Задача практической аграрной политики заключается в том, что она должна во время и соответствующим способом пользоваться возможностями обобществления участков, а также должна оспособить новые площади, которые создаются на основании объективных общественно-экономических процессов, какими являются индустриализация, урбанизация, культурный прогресс деревни, социально-демографические движения.

Автор дальше обсуждает результаты и опыты, которые достигнуты до сих пор, касающиеся фонда участков для обработки и их повышения в общественной собственности и имуществе, приводит факторы определяющие эти результаты и указывает на производственное и экономическое значение увеличения общественного фонда земли.

Можно отличить три этапа в политике обобществления земли и распространения общественного сектора сельского хозяйства. С 1945 по 1953 г. общественный фонд земли увеличен во главным принудительными мероприятиями, а усиленно осуществляется овладение, завоевание новыми площадями было в том периоде незначительное; покупка и другие виды ненасильственного переноса земли из частной в общественную собственность не применялись. С 1954 по 1958 г. настал застой в распространении общественных площадей, самое большое число сельских кооперативов расформировалось, больше не применялись административные способы обобществления земли, а еще не применялся способ использования возможности переноса путем рынка земли.

После 1958 г. начинает довольно интенсивная покупка земли а применяются и другие виды распространения общественного фонда земли для обработки: наем, перемеживание и обмен земельных участков, собиание узурпированного и принятие дарованного участка, принятие участков за неоплаченный налог, выкорчевываются новые площади. Только за шесть лет с 1958 по 1964 г. поверхности общественных хозяйств увеличились за 65%, пашни за 77,5, виноградники за 43,5% а луга за 40%.

В целом периоде с 1945 по 1964 г. участки для обработки общественной собственности увеличились за около 3,2 раза, пашни и сады за около 3,5 раза, площади фруктовых садов почти в пять раз, площади виноградников за около 3,5 раза и луга за примерно 3 раза. 30% участков общественного сектора, учетных 31. 5. 1964, произошло из аграрной реформы 1945 года, 21,5% от конфискации частных участков которые переходили установленный предел 1953 года, 24,6% от покупки и 23,9% от остальных источников.

Пока в 1956 году товарное производство на единицу площади в общественном секторе было только на 25% больше той в частном секторе, в 1964 году она была в 201,7% раз больше, так что за эти годы общественные хозяйства подавали больше 2/3 пшеницы и молока на рынок.

Общественные хозяйства купили у крестьян около 400.000 га участка. Предложение участков со стороны мелких хозяйств были высокие и превзошли спрос.

В трех последних частях своей статьи автор обсуждает самые значительные общественно-экономические процессы в селе и сельском хозяйстве которые осуществляют новые возможности обобществления участков для обработки; уста-

новки сельскохозяйственников на места неотносящиеся к сельскому хозяйству, переселения, перемены общественной структуры сельского населения, обучение молодежи в несельскохозяйственных деятельности, перемены собственности структуры частного сектора, процессы по отношению к различению сельских хозяйств относящиеся к располагаемой рабочей силы и основной деятельности активных лиц, по отношению на источники и виды доходов, в отношении на производительно-технические особенности, и наконец по отношению к характеристикам воспроизводства и рыночному производству. Особенно разобранно сотрудничество между общественными и частными участками, как процесс обобществления производств на площадях частных участков.

Автор заключает что все эти процессы создают благоприятные возможности для повышения участков общественных хозяйств за счет участков сельско-рабочих и старческих хозяйств, а затем приводит результаты анкеты о массовом отъезде молодежи из сельского хозяйства, из-за чего многие сельские хозяйства в будущем не будет иметь кто обрабатывать. В этом смысле автор отмечает, что обобществление участков надо осуществлять ускоренным и непрерывным темпом.